

Канонизация чрез съперничество: Случаят Григор Пърличев

Раймонд Детрез

1. Въведение

За да бъде включен в националния литературен канон, един автор трябва да отговаря на няколко критерия. Той/тя трябва да принадлежи към нацията, с която е свързан канонът, трябва да пише на (стандартния) език на нацията и трябва да е създал творчество с известен обем и художествени достойнства. И накрая, този автор и неговото творчество трябва да бъдат разглеждани като непреходни. В общества, които са възприели национализма като основен източник на морални и естетически ценности – какъвто е случаят с Балканите през последните два века – съществуват и някои допълнителни фактори, които определят дали даден автор има място в литературния канон и определят мястото му в йерархията на „националните писатели“. Тези второстепенни особености са свързани със степента, до която даденото творчество е „национално“ в смисъл, че е свързано с национални теми, изразява националната идентичност и/или артикулира отдадеността на автора към националната кауза. Тази отдаденост може да се носи и от биографията на автора, т.е. от обвързаността с националното освободително движение, от героизъм или мъченичество и гибел в името на отечеството.

Тази студия е посветена на някои мотиви за канонизиране и на някои от стратегиите, свързани с него. За пример е използван Григор Пърличев, българин (по собствените му думи), роден в Охрид (сега в република Македония), автор на две епически поеми, написани на гръцки и посветени на албански (или, според него, гръцки) герои. Два национални канона – българският и македонският – включват Пърличев, а в трети (гръцкият) той не е включен или е изваден. Случаят Пърличев е изключение и твърде комплициран, затова и не е много представителна илюстрация за процеса на канонизиране. Но от гледна точка на реторическите и други стратегии, използвани от строителите на канона, той е много показателен.

2. Пърличев и гръцкият канон

През 1860 г. Пърличев участва в прочутия Атински поетически конкурс, който се провежда всяка година от 1851 до 1877 (с прекъсване

през 1861).¹ Предишната година е дебютирал с две полемични, яростни гръцко-националистически и антируски стихотворения, написани по повод банална разправия, която е имал с пазачите на руската църква в Атина. Те са публикувани във вестник *Атина* и *Авги* (Зора).² Във второто Пърличев твърди, че гърците дължат свободата си на „кървави битки“, а не на Русия, и обвинява Русия, че иска „да ограничи територията на Гърция до две или три парчета земя, за да я унижи“. По думите на Мулас, „омраза към Русия, привързаност към Гърция [...] Ставридис сякаш е роден за литературна кариера в Атина“.³

Атинският поетически конкурс, най-забележимата проява на Атинската романтична школа, е изключително популярно събитие, което е предназначено преди всичко да създаде канона на новата гръцка литература. Тази амбициозна цел е съществена част от представата за континуитета на гръцката култура и раса от античността до съвременното. Тя е разглеждана като надвременно единство (*enosis*), което съответства на желаното териториално единство на гръцките земи. Позоваването на миналото помага при формулирането на гръцките претенции към „всички земи, свързани с гръцката история или гръцката раса“, както казва Янис Колетис в своето изложение на Мегали идея пред гръцкия парламент през 1843 г.⁴ Като израз на този континуитет гръцката столица е преустроена в стил, който се възприема като класически, учени се заемат да разкрият този континуитет в проявите на материалната и духовна народна култура, а като книжовен език е наложен един архаизиран вариант, реминисценция на старогръцки. Възродени са някои древни традиции и институции. Атинският поетичен конкурс трябва да възстанови древната традиция на Питийските игри и да произведе съвременни „класически“ поети, които да се наредят до своите предшественици в единния гръцки литературен канон. Журито, съставено от професори в Атинския университет, както и публиката, предпочита романтични поеми, написани все пак в класическа форма и на архаичен език, посветени на исторически или съвременни теми – например Войната за независимост (1821), които да напомнят класическия епос. Победителят получава награда в размер на 1000 драхми и лавров венец. Въпреки че много често победата му е оспорвана от другите участници и от някои литературни критици, той е възхваляван като национален герой от публиката.⁵

¹ Най-разгърнато изследване, посветено на конкурса е Moullas, Panayotis. *Les concours poétiques de l'université d'Athènes 1851–1877. Thèse pour le Doctorat d'Etat présenté [sic] à l'Université de Paris – Sorbonne*. Paris, 1976.

² Kadach, Dorothea. *Zwei griechische Gedichte von Grigor S. Prličev* (Γρηγόριος Σταυρίδης). – *Ελληνικά* 24 (1971), 107–115.

³ Moullas, *Les concours poétiques*, 172–3. Ставридис е гръцкото име на Пърличев.

⁴ Clogg, Richard. *A Concise History of Greece*. Cambridge, 1992, 48.

⁵ Moullas, *Les concours poétiques*, 26–61.

През 1860 г. Пърличев участва с поема *Ὁ Ἀρματολός* (*Арматолът*), посветена на смъртта на един *арматол*, убит от албански разбойници.⁶ Тя получава първа награда на 25 март. Председателят на журито, известният археолог, поет и бивш министър на външните работи Александрос Рангавис, представя избора на специална церемония. Той се възхищава от архаичния език на поемата, „чист и безпогрешен [...] рожба на най-хубавия между езиците, приличаща му по отношение и на думите, и на фразите, и главно на духа“.⁷ Той сравнява *Арматолът* със скулптурите на Фидий и Праксител и на Омировата *Илиада*, нареждайки автора сред тези канонични творци. Рангавис се учудва на отдалечения район, в който се разгръща действието, но добронамерено продължава: „Щом авторът е искал така, нека ни посещават понякога и нас гласовете на музите, напомняйки ни, че и другаде, и далеч от нас живеят наши сънародници с гръцки сърца, гръцки нрави и гръцки героизъм.“ Тази висока оценка поставя Пърличев сред изявените творци от епохата и го определя като подходящ за канонизиране. Но, в крайна сметка, Пърличев не получава място в гръцкия литературен канон.

Неговите биографи посочват поредица от събития, свързани със заявеното му българско (или македонско) национално съзнание, за да обяснят защо се оказва неприемлив за гърците. Но едно внимателно вглеждане в тези събития показва, че те въобще не са пречка пред канонизирането на Пърличев, а дори биха могли да го подкрепят.

В своята *Автобиография*⁸ Пърличев намеква, че причината, поради която не е увенчан по време на церемонията, е „че не му [на Рангавис] миришеха на гръцки звучащите в поемата имена.“⁹ Всъщност, негръцките, по-точно славянските имена на персонажите в *Арматолът* не тревожат Рангавис, за него тези герои са гърци. В краткия си коментар към поемата Пърличев сам твърди, че героите в *Арматолът*, жители на Река (област северозападно от Дебър) са албанци и че всъщност албанците „не са нищо друго, освен елини“.¹⁰ Moullas правилно посочва, че

⁶ Σταυρίδης, Γρηγόριος. *Ὁ Ἀρματολός*. Ἀθήνα, 1860. *Арматол* (букв. въоръжен човек) означава член на полувоенни отряди, набирани сред подчинените народи по време на Османското владичество.

⁷ Словото е публикувано в *Πανδώρα*, 11, Мау 1, 1860, 53–4. Вж. превода на български в Топалов, Кирил. *Григор Пърличев – живот и дело*. София, 1982, 51–4.

⁸ Пърличев, Григор. *Автобиография*. – *СбНУ*, 11 (1893), 346–403. Цит. по Пърличев, Григор. *Избрани произведения*. София, 1980, 253–325.

⁹ Пърличев, *Избрани произведения*. 278. Всъщност Пърличев не получава венеца и паричната награда на самата церемония, защото не се е съобразил с правилата на конкурса. В запечатаното писмо, което придружавало поемата и трябвало да разкрие неговата самоличност, той заявява, че е написал поемата „не заради себе си, а заради Гърция“, но пропуска да посочи името си. Вж. Kadach, Dorothea. Grigor S. Prličevs Teilnahme an dem Athener Dichterwettbewerb 1860 und 1862. – *Zeitschrift für Balkanologie*, 6 (1968), 1, 62.

¹⁰ Σταυρίδης, Γρηγόριος. *Ὁ Ἀρματολός*. Ἀθήνα, 1985 [1860], 44.

предлагайки венеца на Ставридис, Рангавис действа и като бивш министър на външните работи, и като университетски литературен критик. Венецът несъмнено е даден на гръцкия иредентизъм и докладчикът за 1960 г. уверено заявява, че „далеч от нас живеят наши сънародници с гръцки сърца, гръцки нрави и гръцки героизъм“. Той едва ли забравя, че Ставридис е „македонец“, факт, който придава още по-голямо значение на увенчаването от 1860 – така се насърчава този „македонски“ елинизъм, който се противопоставя на руската политика.¹¹

За Рангавис и за гръцката публика не само персонажите от *Арматолът*, но и самият Пърличев са доказателство за присъствието на елинизма в Северна Македония и това внушава увереност, че Мегали идея може да спечели поддръжници между албанците и славяните там.

Конфликтът на Пърличев с Теодорос Орфанидис, разгърнал се през май и юни 1860 г., също не го прави по-малко подходящ за канонизиране. Орфанидис, поет и професор по ботаника на Пърличев в Атинския университет, е основният конкурент на Пърличев в конкурса, който не приема решението на журито. Той атакува първо председателя на журито Рангавис, а след това и самия Пърличев, като го нарича „българин“. Това е удар под пояса, който може да предизвика враждебно отношение към Пърличев сред част от гръцкото общество. Разпратата избухва няколко седмици след Великденската акция (3 април 1860) – акт, който е възприеман като антигръцки в Атина. Но, извън атаките на Орфанидис и неколцина негови поддръжници, гръцката преса не проявява особена враждебност към Пърличев.¹² Както изглежда, повечето гърци вярват, че един българин от Македония, който е възприел гръцкия език и култура и по различни поводи е заявил лоялността към гръцката нация, е един от тях. Пърличев вероятно си е давал сметка за това. Често цитираното писмо, с което той открито заявява, че е българин, е по-скоро декларация за лоялност към елинизма, отколкото отричане от него.

Казваш, че съм Българин! [...] Да. Не отричам народността си. Но в продължение на петнадесет години служих изцяло на Гърция, докато ти като младеж скиташе из тесните улици на Атина, скандализирайки обществото. Аз разпространявах гръцкия език в места, където беше напълно неизвестен, и просветих с него повече от хиляда младежи, докато ти като младеж просвещавахте... Да, аз съм Българин, но моите чувства и сърце са много повече елински, отколкото у теб ругателя. [...] Да, аз съм Българин, и скит даже, ако желаш. [...] Кой пита дали съм Българин, когато говоря винаги с елински писатели и ги познавам по-добре от тебе?¹³

¹¹ Moullas, *Les concours poétiques*, 174.

¹² Kadach, Grigor S. Prličevs Teilnahme, 45–61, и по-разгърнато в Топалов, Кирил. Атинският периодичен печат за участието на Григор Пърличев в поетическия конкурс през 1860 и 1862. – *Литературна мисъл*, 24 (1980), 8, 121–140.

¹³ Цит. по Пърличев, *Избрани произведения*, 343–344. Вж и Kadach, Dorothea. Die Polemik Orphanides – Prličev anlässlich des Athener Dichterwettbewerbs 1860. – *Zeitschrift für Balkanologie*, 8 (1971–1972), 1–2, 93.

Пърличев отново заявява гръцките си чувства в посвещението към (неуспелия) основател на Олимпийските игри Евангелис Запас, включено в печатния вариант на *Арматолът*. Той засвидетелства „своята искрена почит, чувство, което ти дължи всяко елинско сърце“ и се надява и други „сънародници“, следвайки неговия благороден пример да допринесат за осъществяването на „голямата цел на елинското възраждане“.¹⁴ Той не възразява, когато през юни 1860 г. журналистът Костатинос Левидис, посочвайки братските връзки между българи и гърци и многото българи, жертвали живота си във Войната за независимост на Гърция, нарича Пърличев – „апостол на елинизма“¹⁵. Ясно е също, че самият Пърличев не престава да се стреми към успех като гръцки поет докато работи над 3792 стиха на епическата поема *Скендербей*, която изпраща за поетическия конкурс през 1862 г.¹⁶ Сюжетът, един епизод от живота на Скендербег, е още по-албански – но нали албанците „не са нищо друго, освен елини“ – и е отдалечен от всичко българско. (Единственият славянски персонаж е черногорец.)

Националното съзнание на Пърличев от атинския му период е сложен проблем, който не може да бъде сведен до простия въпрос – българин или грък.¹⁷ В случая е важно, че Пърличев е възприеман от гърците като гръцки автор, че *Арматолът* е разглеждана като гръцка поема с изключителни художествени достойнства, която се занимава с гръцка тема и е написана на високо ценен архаичен гръцки език. Така че Пърличев отговаря на всички предварителни условия за канонизиране. Съвременниците му го наричат „втори Омир“, като по този начин го сравняват с неоспоримия първи поет в гръцкия литературен канон.¹⁸

Все пак, както вече бе дума, Пърличев *не* става част от гръцкия канон. Единственият гръцки литературен историк, който на няколко пъти припомня Пърличев на читателите, е Рангавис. Той го споменава накратко в *Histoire littéraire de la Grèce moderne* и в *Précis d'une histoire de la littérature néo-hellénique*, и двете от 1877 г., всъщност това е една книга, а след това дори още по-накратко, в *Geschichte der neugriechischen*

¹⁴ Пундев, Васил. *Григор Пърличев. Съчинения*. София, 1930, 79–80, където се цитира гръцкият текст. Думата *Ομογενής*, която аз преведох като „сънародници“, всъщност означава „от същата раса“. (Liddell, Henry George & Scott, Robert. *A Greek-English Lexicon*. Oxford, 1961, 1223.)

¹⁵ Цит. в Топалов, *Григор Пърличев*, 252. Статията на Левидис е публикувана в *Η Ελλάς* през 1860.

¹⁶ *Skanderbeg* (Σκενδέρμπεγ) е публикувана посмъртно. Вж. Кодов, Христо. *Григор С. Пърличев. Скендербей*. София, 1967.

¹⁷ Вж. Детрез, Раймон. *Криволиците на мисълта*. София, 2001.

¹⁸ Поне пише така самият Пърличев в своята *Автобиография*. (Пърличев, *Избрани произведения*, 280.) Въпреки че рецензия, която експлицитно го нарича „втори Омир“, не е открита, внушенията на повечето публикации наистина са в тази посока. (Вж. Kadach, Grigor S. *Prličevs Teilnahme*, 45–62, и Топалов, Атинският периодичен печат, 121–140.)

Litteratur, написана заедно с Даниел Сандерс и публикувана вероятно през 1884.¹⁹ Рангавис накратко се изказва положително за Арматолът и *Скендербей* – „Стихът е хубав, езикът е мощен и поетичен, а епизодите са интересни и изкусно изградени“²⁰ – и се съсредоточава върху втората поема, която цени по-високо. (И през 1862 г. Рангавис е автор и на доклада на журито на конкурса.) Биографичната информация е оскъдна. Споменава се, че „Ставридис“ е роден в Тракия. *Сердарят* е споменат само по заглавие. Пропуснато е отличието от 1860 г., както и антигръцката дейност в Охрид през 60-те и 70-те години. Още по-лаконичен е Рангавис в кратката история на гръцката литература, която публикува на гръцки около 1890 г.²¹ Той споменава бегло „тракиец“ Пърличев и двете му поеми и прибавя, че е бил обещаващ поет, „който не разгръща поетическия си дар“²². Отново са подминати успеха на конкурса и политическата дейност в Охрид. Накрая, след десетина години Пърличев е споменат и от немския учен Карл Дойч, който го разглежда като представител на романтично-героичната школа, което се различава от мнението на Рангавис, който го разглежда по-скоро като класицист.²³ През следващия повече от половин век Пърличев напълно изчезва от гръцките литературни истории.

Едва през 1971 г. двете поеми на Пърличев неочаквано са обявени за гръцки творби от Титос Йохалас.²⁴ Във въведението към пространното си изследване върху езиковите и стилови особености на *Скендербей* Йохалас се противопоставя на Христо Кодов, българския издател на поемата, и на останалите, които твърдят, че Пърличев има българско национално самосъзнание по време на престоя си в Атина. Йохалис смята, че поради гръцкото си образование и поради факта, че пише на гръцки и сам се смята за грък, Пърличев трябва да бъде разглеждан като гръцки поет, поне през първия период от живота му. Поради това поемите, писани в Атина, „принадлежат към гръцката филология, която е задължена да ги изследва“²⁵. Но Йохалис е далеч от мисълта, че като гръцки автор Пърличев заслужава място в гръцкия литературен канон.

¹⁹ Rangabé, A.-R. *Histoire littéraire de la Grèce moderne*. Paris, 1977; Rangabé, A.-R.. *Précis d'une histoire de la littérature néo-hellénique*. Berlin, 1977; Rangabé, A.-R. & Daniel Sanders. *Geschichte der neugriechischen Literatur*. Leipzig, [1884].

²⁰ Rangabé, *Histoire littéraire*, 181.

²¹ Ραγκαβής, Αλέξανδρος. *Περίληψις τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας*. Ἀθήναι, [ca. 1890].

²² Ραγκαβής, *Περίληψις*, 81.

²³ Dietrich, Karl. *Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Litteratur*. Leipzig, 1909. Цит. в Kadach, Grigor S. Prličevs Teilnahme, 61.

²⁴ Γιοχάλας, Τίτος. Τὸ ἐπικὸν ποίημα τοῦ ἐξ Ἀχρίδου Γρηγορίου Σταυρίδου (Prličev) ‘Σκενδέρμπετς’. *Ἱστορικαὶ καὶ λογοτεχνικαὶ πηγαί*. – *Μακεδονικά* 11 (1971), 174–259.

²⁵ Γιοχάλας, Τὸ ἐπικὸν ποίημα, 185.

През 1985 г., по повод 125 г. от първото издание на поемата, в Атина излиза фототипно издание на *Арматолът* с предговор от Борис Вишински, по това време председател на македонския писателски съюз, и послеслов от гръцката поетеса Виктория Теодору.²⁶ През 2000 г. е публикуван гръцки превод на Пърличевата *Автобиография*.²⁷ И двете издания са куриози, не само от литературна гледна точка, но и по имплицитното политическо послание – представянето на един „македонец“ на гръцката публика. И, разбира се, никое от тях не си поставя за цел да възстанови правата на Гърличев като гръцки писател.

На какво се дължи недопускането на Пърличев до гръцкия литературен канон? Изкусително е да се твърди, че политически причини стоят както зад идеята на строителите на гръцкия канон от XIX в. да го разглеждат като потенциален каноничен автор, така и зад изваждането му от историята на гръцката литература. Тази теза се основава на някои намеци за антигръцки действия на Пърличев в Охрид пред 60-те и 70-те години, направени от двама негови съвременници. През 1873 г. Харитонос Папуляс в увода към своята книга *Dhakrya* (Сълзи), лепва на Пърличев етикета „неблагодарен доведен син“.²⁸ А през 1880 г. Панайотис Матарангас подчертава:

неблагодарен към родината на Перикъл, той споделя омразата на своите сънародници към гърците и се включва в големия кръстоносен поход срещу елинизма, той, който в Атина не намира думи да засвидетелства искреното си уважение към майка Гърция.²⁹

В предговора си към гръцкия превод на Пърличевата *Автобиография*, издаден през 2000 г., Мимис Сулиотис предполага, че Гърция не обявява Пърличев за един от своите значими писатели заради „нашата гръцка етническа чувствителност“.³⁰ Подобни мнения са изказвани и от български литературни историци. Според Емил Георгиев, „Пробуденото у Пърличев национално българско съзнание е причина той да не се прослави като гений на гръцката литература, като ‘втори Омир’, както бил наречен.“³¹

²⁶ Σταυρίδης, Ο *Αρματολός*, 1985.

²⁷ Σταυρίδης, Γρηγόριος. *Автобиоγραφία*. Αθήνα, 2000.

²⁸ Цит. в Moullas, *Les concours poétiques*, 173: „Ω μή ρωτᾶτε ... ἤτο γιός της, πλὴν κακό προγόνι [...]“ (О, не ме питайте... той бе неин син, но неблагодарен доведен син.)

²⁹ Matarangas, Ρ. *Παρνασσός ἤτοι ἀπάνθισμα τῶν ἐκλεκτοτέρων ποιημάτων τῆς Νεωτάρας Ἑλλάδος*. Ἀθήναι, 1880, цит. у Moullas, *Les concours poétiques*, 173.

³⁰ Σουλιώτης, Μίμης. Τά βαλκανικά ἀμφίλεκτα. Σταυρίδης η Πърличев [sic]; – That’s the question! – В: *Γκρηγκόρ Παρλίτσεφ. Автобиоγραφία*. Αθήνα: Μαύρη Λίστα, 2000, 11–6, цит. от с. 12.

³¹ Георгиев, Емил. Григор Пърличев – лауреат и прокълнат. – *Литературен фронт*, 24, 8 февр. 1968.

Все пак, и без тези политически мотиви, Пърличев може да е забравен поради езиковите, стиловите и тематичните особености на *Арматолът* (*Скендербей* е публикуван едва през 1967 г.) Това предположение не омаловажава художествените достойнства на поемата. Но в края на XIX в. архаичният език, неправдоподобните сюжети, съзливата сентименталност и патриотичния патос, типични за Атинската романтична школа, са отхвърлени като остарели и отегчителни от читателите и критиците. „Днес нито Романтизмът, нито *катаревус*-ът се радват на големи симпатии и когато *димотики* се налага, романтичните поеми, писани на *катаревус* лесно се превръщат в обект на сатира“, оплаква се Линос Политис.³² Константин Димарас, който има доста благосклонно отношение към Гръцкия романтизъм, е предпазлив в оценките си за „неизброимите“ поети от Атинската школа, на които са отделени само 17 страници в неговата обемна *История на новата гръцка литература*.³³ Когато поетите на Гръцкия романтизъм са разглеждани в литературните истории или са включвани в антологии, това обикновено се дължи на желание за изчерпателност. Пърличев, който през 1860 г. публикува единствената си тънка книжка на гръцки, а през 1862 г. прекъсва литературната си дейност в Гърция и се връща завинаги в родината си, може би не успява да остави трайна следа в гръцката литература. Той потъва в забвение заедно с почти всички представители на школата, към която принадлежи, независимо от антигръцката си дейност в Охрид.

3. Пърличев и българският канон

В България канонизацията на Пърличев е дълъг процес. Той започва още приживе с грубия отказ на неговите съвременници да му отредят каквото и да е място в българската литература и завършва с приписването му от някои историци непропорционално високо място в йерархията на българските писатели. Ще разгледам този процес въз основа на обширен, макар и неизбежно непълен корпус от текстове, посветени на Пърличев и неговото дело. Периодът преди Втората световна война ще бъде представен хронологически, за да се изгради правдива представа за постепенното включване на Пърличев в българския литературен канон. При следвоенния период ми се стори по-плодотворно да се изследват реторическите и други стратегии, до които прибегват някои литературни историци, за да вградят Пърличев в българската литература и история и да го наложат като важен писател.

³² Politis, Linos. *A History of Modern Greek Literature*. Oxford, 1973, 139.

³³ Dimaras, C. Th. *A History of Modern Greek Literature*. Albany, New York, 1972, 271–88. На 650-те страници на неговото мащабно изследване *Ελληνικός ρομαντισμός* (Гръцкият романтизъм, Атина 1994), Пърличев не се споменава нито веднъж.

3. 1. Преди 1893

До 70-те години на XIX в. Пърличев е известен на своите съвременници като поет от Охрид, който е спечелил Атинския конкурс с една поема, написана на гръцки. Поради славата, която тази победа му придава, редакторите на списание *Читалище*, сред които е и Марко Балабанов, решават да се обърнат към Пърличев с предложение да преведе *Илиада*. Пърличевият превод на първите две песни излиза през 1871 г.³⁴ Той е рецензиран в *Периодическо списание* от Нешо Бончев, възпитаник на Московския университет, който познава модерните критерии, на които трябва да отговаря един превод.³⁵ По думите на Скопаков, Бончев „направил превода му пух и прах“.³⁶ Критикът пише:

Г. Пърличев намерил за нужно да изостави, току-речи, всичката разпря на Ахилеса и Агамемнона, която е най-главното нещо в първата *рапсодия* [...]. Така е поочистил авторът и попълнил със своите фантазии едно от най-великите дела поетични. В превода му срещаме слова [...] които са чужди на езика ни. [...] В превода забелязваме силна любов към буква *ы*, която много грози печата и стои като чуждица и де трябва и де не трябва. Стихът е насложен не по правила, а произволно, уж по образу на народните песни. При това вижда се, че г. Пърличев не знае нищо за препинателните знакове [...]. Трябва г. Пърличев да поучи още граматиката.

По всичките гореспозказани причини преводът на г. Пърличев на само че няма да направи епоха, както ни уверява г. Балабанов, но ще се заборава след малко [...]³⁷

Не само Бончев смята, че Пърличев няма място в българската литература. Каравелов пита саркастично:

Бре хей, празна катуно, когато не си знаел български език, то кой дявол те е накарал да станеш български литератор, български поет и български просветител? Не знаеш ли ти, че който иска да учи и да просвещава другите, то той трябва по-напред да научи и да образова сам себе си? Докога ще да си играем с образованието и с науката? Докога ще да лъжеме народът? „Строгите философии, божествено пение, благодатните девойки, свещените примери, великите дела“ и пр. са само едни голи фрази, които не са в състояние да покрийт глупостта ти. Ако би вие питали нази, то ние би посъветовали българската публика да насърчи г. Пърличева с тоягата, защото само тя е в състояние да излечи или да укроти глупавите и неразбраните.³⁸

³⁴ *Читалище*, 1 (1870–1871), 11, 12, 13 и 16.

³⁵ *Периодическо списание*, 1 (1871), 4, 81–109. Вж. Бончев, Нешо. *Съчинения*; София, 1983, 85–109.

³⁶ Скопаков, Кирил. Григор С. Пърличев. – *Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София*, 3 (1911), 462.

³⁷ Бончев, *Съчинения*, 108.

³⁸ Каравелов, Любен. А знае ли Г. Пърличев що е образование? – *Свобода*, 3, бр. 18; Каравелов, Любен. *Събрани съчинения*, Т. 5. София, 1985, 185–189; (28 цит. от с. 189).

Христо Ботев дори си дава труда да облече критиката си в стихове:

Защо не съм Пърличев,
да превода Илиада;
но с такъв превод, за който
и лобут да ми са пада?³⁹

Главната причина за неуспеха на Пърличев като преводач е използването на странна смес от църковнославянски и български думи и форми, и елементи от охридския диалект – изкован от него език, който той сам определя като „общославянски“. Използването на подобен език е обречено във време, когато българският книжовен език, основан на източните диалекти, вече се налага. При това Пърличев си позволява съкращения, а според Бончев използването на метриката на южнославянската народна песен (десетерец), вместо Омировите хекзаметри, е кощунство. Въпреки че много от критиките на Бончев са насочени към главния редактор Балабанов, Пърличев сам се отлъчва от българската литература с представянето на подобни остарели, ако не и тромави текстове, а и упорства в това си решение. По-късните му преводи дори никой не иска да ги публикува. Ролята, която Пърличев играе в българското национално движение в Охрид, е известна на част от българската интелигенция⁴⁰, но това не възпира Бончев, Каравелов и Ботев да издевателстват над него и над превода му. Без особен риск може да се заключи, че приживе Пърличев не е разглеждан като част от българската литература.

3. 2. 1893 – началото на 20-те години на ХХ в.

Публикуването на Пърличевата *Автобиография* малко след смъртта му през 1893 г. подтиква някои от по-младите му съвременници да запишат спомените си за покойника и да разгледат по-благогосклонно неговите заслуги като писател и политическа фигура. Единствено Кузман Шапкарев пише унищожителна рецензия, но тя остава непубликувана.⁴¹ Като цяло книгата е разглеждана като интересен личен и исторически документ и е оценена като полезна творба. Въпреки че са ѝ признати някои литературни достойнства, тя не е представяна като голямо литературно

³⁹ Ботев, Христо. Защо не съм? – *Будилник*, 1, бр. 3, 20 май 1873. В: Ботев, Христо. *Събрани съчинения*, Т. 1. София, 1979, 49.

⁴⁰ Вж. Българските училища в Охрид. – *Македония*, бр. 40 и 41, 2 и 9 септември 1867. В: Славейков, Петко. *Съчинения в осем тома*, Т. 5. София, 1980, 417–25; цит. от с. 421. Славейков оценява високо делото му: „За всичките овие училищни преобразования от всичките векове на последните години е действувал неуморимия учител г. Григорий Кръстович Пърличев.“

⁴¹ Шапкарев, Кузман. *Критика от К. А. Шапкарев върху „Автобиографията“ на пок. Гр. С. Пърличев*. Самоков, 1895. – НА БАН, инв. бр. НА, 1. 15 К, а. е. 52.

постижение.⁴² Димитър Матов, например, подчертава – и много литературни историци по-късно ще го повторят – на първо място нейното образователно значение.

По своя правдив и откровен език, по чувството за естетична мярка и по своята занимателност, Пърличевата автобиография е първа от рода си в нашата книжнина. Пърличев бил на мнение, че биографиите са полезни съчинения, и на това дължим неговата наистина полезна автобиография.⁴³

Според Скопаков

това е повест на един действително изживян живот и отражение на цяла една епоха. По замисъл и изпълнение, макар и да не е писана по правилата на художествени произведения, представлява една завършена цялост и прави впечатление на художествено произведение, дето животът и действителността се рисуват живо и правдиво с естествена простота.

Любопитно е, че Скопаков не вижда в *Автобиографията* творба, свързана с българското национално движение – какъвто е замисълът на Пърличев – а по-скоро важен документ за условията на живот през XIX в. в османска Македония като цяло.

Разгледана откъм съдържание тая автобиография ни дава бледа илюстрация на простите нрави на българското население, на турската маса и на гърчещото се българско население. Авторът еднакво рисува както българина, така и турчина и гърка, без да се ръководи от чувствата на племенните и расови предрасъдъци. За него съществуват само човешки типове и характери. [...]

Изобщо цялата автобиография е единствено по рода си произведение, дето се рисуват нравите на трите главни населения в Македония с една обективна простота, техните расови особености, техните вековни конфликти и борби за надмощие. В нея блика гореща любов и състрадание към най-онеправданото население.⁴⁴

През 90-те години на XIX в., когато разглеждат живота и творчеството на Пърличев, някои автори са склонни да видят в друга светлина превода на *Илиада* и да обвинят редакторите на *Читалище*, че са подвели

⁴² Скопаков, Григор С. Пърличев, 475–9; Матов, Димитър. Гр. С. Пърличев. Книжовно-биографични чертици. – *Български преглед*, 2 (1895), 8, 158–9. Баласчев често се позовава на *Автобиографията*, но не ѝ прави критическа преценка. (Баласчев, Георги. *Биографически и книжовни чертици на Григор С. Пърличев*. София, 1897.)

⁴³ Матов, Гр. С. Пърличев, 157–8.

⁴⁴ Скопаков, Григор С. Пърличев, 475, 477, 479.

Пърличев.⁴⁵ Те смятат, че пращайки му иначе пълния и хубав руски превод на Николай Гнедич и руско-български речник, редакторите всъщност го подтикват да използва своя архаичен „общославянски“ език. Някои критици дори откриват известни качества на Пърличевия превод. След като книжовният език бива кодифициран, преводът на Пърличев изглежда интересен, макар и неуспял експеримент. Изказват се и съжаления, че в стандартния език са включени твърде малко елементи от македонските диалекти. Първи Константин Величков лансира подобна теза в една статия за появилия се през 1894 г. *Календар Св. Кирил и Методий*:

Пърличев не е превел *Илиада* на литер[атурен] български език. Той го е взел за основа и е внесъл в него форми и свойства, заети от старобългарски език и от македонското или по-право от македонските наречия, и с тия три елемента е успял да създаде един инструмент, чудно удобен за целта, за която се е предназначавал. Български език е приел така оригинална и архаическа окраска, пълна с прелест. [...] Когато четете човек превода на *Илиада* иде му да съжالياва, че при образуването на литературния ни език, не били вземени в разчет ни старобългарският език, ни македонското наречие и не са влезли в състава му форми, на които отсъствието така живо се чувствува.⁴⁶

Матов съжالياва, че с оттеглянето на Пърличев от полето на българската литература приносът на македонските диалекти в литературния език допълнително намалява. Все пак той смята, че:

македонските говори са повлияли вече в известна степен върху книжовния ни език, па и занапред ще внасят в него по нещо, но повече не щяха те да подействуват, и да беше превел Пърличев целия Омер и други класични автори.⁴⁷

Парадоксално е, че критиците, които се стремят да реабилитират отхвърления превод на *Илиада*, всъщност потвърждават факта, че Пърличев – както и повечето книжовници от Македония – има само съвсем скромно участие във формирането на стандартния български език и в българския литературен живот като цяло. *Автобиографията* не променя чувствително това положение.

И накрая, трябва да се прецени доколко ролята на Пърличев в църковната борба, такава, каквато са я забелязали неговите съвременници, би могла да съдейства за налагането му в българската литература. Повечето от ранните му биографи ограничават политическата му дейност до родния Охрид. Техните оценки често са двусмислени и противоречиви. Спространов, който разглежда подробно църковната борба в Охрид, не пести похвалите:

⁴⁵ Матов, Гр. С. Пърличев, 157–8.

⁴⁶ *Календар Св. Кирил и Методий за 1894*. Цит. от Баласчев, *Биографически и книжовни чертици*, 56.

⁴⁷ Матов, Гр. С. Пърличев, 171–172.

И наистина, тъкмо в това време, в 1866 год., когато най-много се чувствувала тая нужда, явява се на сцената Григори Пърличев. И можеше ли този възторжен мъж, тоя човек с пламенна душа и с горещо сърце, тоя краен идеалист, поет, велик патриот, доблестен гражданин, да стои равнодушен, да мълчи и да немее, когато правдата се тъпчела от шепа хора и врагове на един цял народ? Никога! Той отворил уста и словата, речите и проповедите потекли като огън и лава. [...] Той бил само душа и енергия. Без него дълго имало да се протака въпросът. Той беше роден тъкмо за епохата и за това най-много помогна. Нему най-вече дължат охридчани за всичко, що имат, и той никога няма да бъде забравен.⁴⁸

К. Шапкарев, който откровено не харесва Пърличев, което, разбира се, не прави мнението му по-маловажно, признава водещата роля на Пърличев, но е на противоположно мнение за постигнатото от него:

А такъв водител тогава се яви главният им елински учител, пок. Гр. Пърличев. За жалост обаче, тоя се случи да е такъв серсемин и нервозен до крайност, щото с своите серсемски слова, пълни с излишно родолюбие и самохвалство, и с още повече улични псувни против противниците на идеята или, по-право да кажем, против умерените граждани и не абсолютни послушатели, както и с своето надменно поведение и презрителност към всички, нанесе на Охрид такъв тежък и ужасен удар и такво неопценимо добро, каквито и най-върлият му неприятел не можеше да му нанесе.⁴⁹

Васил Диамандиев, по-обективен свидетел, пише че

ония пламенни и огнени речи на покойния Гр. Пърличев [...] за които речи, аз като съвременник и живущи по онова време в Охрид от август месец 1866 год. до 25 март 1868 година, както и от септември месец 1862 г. до 25 януарий 1863 год. в продължение на поменатото време аз не съм слушал ни една реч от неговите уста, а частно или в събрание може и да е говорил и подбуждал масата, но това са го вършели и други, които са били по-компетентни от него по българските работи.⁵⁰

Накратко, въпреки общата положителна оценка за неговата *Автобиография* и въпреки отделни опити за реабилитиране на превода му на *Илиада*, по-младите съвременници не възприемат Пърличев нито като български поет или белетрист, още по-малко като възрожденски автор, чиито писания притежават специфични, извънлитературни качества, заради участието на автора им в националноосвободителното движение. *Автобиографията* е разглеждана като добре написан исторически

⁴⁸ Спространов, Емил. По възраждането на град Охрид. – *СБНУ* (1896), 262–63.

⁴⁹ Шапкарев, Кузман. Няколко критически бележки върху обнародваните до сега материяли по историята на възраждането на българщината в Македония. – *Български преглед*, 2 (1895), 9–10, 291–2.

⁵⁰ Диамандиев, Васил. *Автобиография*. София: БИА-НБКМ, инв. бр. Ф 577 (ВИД), 77 г.–77 в.

документ, много важен за образованието, но не и като художествено постижение, което осигурява на автора място в българската литература. По правило мемоарите и изповедите не стоят много високо във всеки литературен канон.

3. 3. Между двете световни войни

След Първата световна война дистанцията във времето позволява на литературните историци да разглеждат ролята на Пърличев в българската литература по-малко разгорещено, по-балансирано и без лични ангажменти. През 1919 г. Иван Вазов, който има подчертана склонност да обогатява българския речник с думи и форми от македонските диалекти, нарича Пърличев „този истински български поет, недоразбран“ и оценява високо превода му на *Илиада*.⁵¹ Тъй като дискусиата за адекватността на Пърличевия език е приключила, Вазовата реплика изглежда като далечно ехо от предишните спорове. Въпреки огромния авторитет на Вазов, тя не намира отзвук.

В края на 20-те години изследването на Пърличевото творчество привлича подготвени филолози. През 1927 г. Михаил Арнаудов публикува една статия в *Училищен преглед*, с която вероятно започва неговото канонизиране.⁵² Арнаудов съжалева, че *Арматолът* „е почти загубена за българския читател поради чуждия си език и конвенционалния си епически стил“, след това разглежда и трезво оценява реалистичните и драматични стилови качества на *Автобиографията* и нейното значение като изповед на една личност, „появила такова вътрешно богатство, проблематична в таланта и домогвания“, и като исторически документ за „възнения от борбите за народност в робска Македония, гдето през 60-те години на XIX век е заглъхнало сякаш напълно българското съзнание“, чакащо да бъде пробудено от Миладиновци, Пърличев, Жинзифов и техните многобройни ученици.⁵³ След това Арнаудов преразказва *Автобиографията*, донякъде в сантиментален дух, като отделя специално внимание на престоя в Атина и конфликтите с гърци. Като цяло Арнаудов е по-категорично антигръцки настроен от самия Пърличев. Например, когато описва обявяването на лауреата в поетическия конкурс през 1860 г., Арнаудов твърди, че Пърличев не получава веднага наградата, защото председателят на журито Рангавис очаквал „някаква неприятна изненада“, тъй като имената на персонажите в поемата не изглеждали гръцки. Всъщност, Пърличев не получава наградата на тържеството, защото не

⁵¹ Цит. по Арнаудов, Димитър. Живот и творчество. В: Г. Пърличев. София, 1968, 11–68, цит. от с. 47.

⁵² Арнаудов, Михаил. Григор Пърличев (1830–1893). – *Училищен преглед*, 26 (1927), 7, 1062–81.

⁵³ Арнаудов, Григор Пърличев, 1062.

е разкрил пред журито своята самоличност, както изискват правилата на конкурса. Поради това академичните власти е трябвало първо да установят дали Пърличев наистина е автор на поемата, не защото не го харесват като българин, както намеква Арнаудов, а защото поради неговия пропуск всеки би могъл да твърди, че той е авторът и да прибере наградата. Пърличев не получава наградата в сребърни, вместо в златни монети, както твърди Арнаудов. Всъщност сам Пърличев ясно обяснява в *Автобиографията*, че е получил половината от сумата, тъй като в писмото до журито, което е придружавало ръкописа на *Арматолът*, е декларирал, че ще предостави половината на някой беден студент.

За Арнаудов „гръкоманията“ на Пърличев е само „заблуда“; Пърличев само „се чувствава грък, българската му душа не се е още пробудила“. Когато разглежда стиловите особености на *Автобиографията*, Арнаудов цитира художествените предпочитания на Флобер и смело заключава, че „прозата на Пърличев [...] е най-близка у нас до този естетически идеал“ – едно не много ласкателно твърдение за българската литература като цяло! За Арнаудов Пърличев не само е голям писател, сравним с Флобер, но и изтъкната историческа фигура, той сравнява страданията му в тъмницата със затворническите преживявания на Раковски.⁵⁴ Явният опит за канонизиране е в заключението:

така той се издига над случайното и временното, за да бъде не само личност с ограничено, историческо значение, но и типичен изразител на българската душа, на българската културна стихия и на българската поетическа мечтателност, в техния изкопен характер.⁵⁵

Арнаудов пише за Пърличев в един характерен научен стил, който съчетава агиографски лиризм с филологически професионализъм. Този стил може да бъде открит и в първото самостоятелно издание на *Автобиографията*, публикувано от библиотекаря по професия Павел Орешков през 1928 г.⁵⁶ От една страна, това е до голяма степен академично издание на Пърличевия текст – в предговора Орешков дори се спира на някои текстологически проблеми; от друга страна, книгата е изпълнена с възхваляващ патос, който не е съвсем на място в едно научно изследване. Когато представя живота на Пърличев, Орешков също се позовава безкритично на *Автобиографията*, за да представи победата в поетическия конкурс и ролята на Пърличев като водач на националното движение в Охрид. Вероятно агиографският лиризм в стила е смятан подходящ за младите читатели, които трябва да бъдат възпитани в

⁵⁴ Арнаудов, Григор Пърличев, 1064–73.

⁵⁵ Арнаудов, Григор Пърличев, 1081.

⁵⁶ Орешков, Павел. *Автобиографията на Григор С. Пърличев*. София, 1928.

патриотичен дух. Но непредубеденият изследовател у Орешков също се проявявал. Оценката му за литературните достойнства на *Автобиографията*, например, е трезва и лаконична:

В всеки случай, Автобиографията на Пърличев е скъп литературен документ както за оценка на самия автор и на неговия език, така и за предосвободителна епоха в Македония. Сама по себе си като литературно произведение тази автобиография е прекрасно четиво за подрастващите поколения и напълно оправдава убеждението на Пърличева, че „биографиите са полезни книжки“, което убеждение го е подбудило да опише своя живот.⁵⁷

Политическата дейност на Пърличев също е трезво оценена. Орешков го определя като „местен деец, ограничил своята борба предимно в Охрид“. Димитър Миладинов, който е наречен „апостол-будител на цяла Македония“, Константин Миладинов и Райко Жинзифов, които са „защитници на същата в странство“, очевидно стоят по-високо в ценностната йерархия на автора.⁵⁸

През 1929 г. Васил Пундев публикува по-задълбочена студия за Пърличев във втория том от съставената от Арнаудов поредица *Български писатели. Живот-творчество-идеи*.⁵⁹ На следващата година статията е препечатана – с някои малки поправки при цитатите от поемите – като увод към издание на Пърличевото творчество в превод на Пундев.⁶⁰ Пундев е склонен да прибегва до същия агиографски лиризм и също не е особено щедър на комплименти за литературните достойнства на Пърличевото творчество. Според него, сред българските интелекенти, получили гръцко образование, „Григор Пърличев е психологически най-интересната личност с своята съдба на общественик и поет.“⁶¹ Пундев оценява високо *Арматолът* (в книгата е включен прозаичен превод на поемата), но е особено строг към превода на *Илиада*. Според него езикът е „сух, безжизнен“, „лишен от всяка поезия“, а другите стихове на Пърличев са „толкова прозаични, колкото и преводът на „Илиада“.⁶² В заключение Пундев определя Пърличев като „извънредно и важно явление в нашия духовен живот“. Въпреки че полага големи усилия да докаже, че още по време на престоя в Атина Пърличев притежава българско национално самосъзнание, Пундев все пак определя *Арматолът* като „хубава творба от новогръцката литература“. Той сравнява Пърли-

⁵⁷ Орешков, *Автобиографията*, XXIII.

⁵⁸ Орешков, *Автобиографията*, IX.

⁵⁹ Пундев, Васил. Григор Пърличев. В: Арнаудов, Михаил (съст.). *Български писатели. Живот-творчество-идеи*. Т. 2. София, 1929, 238–58.

⁶⁰ Пундев, *Григор Пърличев*, 1930. Надолу статията се цитира по това издание.

⁶¹ Пундев, *Григор Пърличев*, 3.

⁶² Пундев, *Григор Пърличев*, 11.

чев с Найден Геров и Добри Чинтулов – двама автори, които заемат сравнително скромно място в йерархията на българските поети. Любопитно е, че и Пундев, както и Матов, но по съвсем друг начин, поставя под въпрос патриотичния характер на Пърличевите (гръцки) творби, като ги разглежда по-скоро като пример на *l'art pour l'art*.

Цялата ни поезия до Освобождението, известно е, се импулсира от националния и обществен живот, носи неговите тенденции. Пръв чист поетически стремеж, първа творба на поезия заради самата нея, се явява с Григор Пърличев – единственият наш поет от Македония, ученик на Хомер и атински лавроносец, който не можа да пренесе дарбата си в българската поезия.⁶³

Парадоксално е, че, от една страна, Пундев разглежда *Арматолът* като част от „цялата ни поезия до Освобождението“, а същевременно подчертава, че Пърличев не успява да „пренесе дарбата си в българската поезия“.

Предговорът на Георги Константинов към избраните съчинения на Пърличев от 1939 г. продължава странната комбинация от трезви преценки, безкритично позоваване на *Автобиографията* и агиографския тон, подхванат от Арнаудов. Все пак, критиките на Константинов са по-остри, а похвалите му – по-темпераментни. Според него Пърличевото творчество е „откъснато от движението на българската поезия, то влиза повече в гръцката литературна история“; стихотворенията, писани на български, по-точно на „общославянски“, са „без всякаква художествена стойност“ и „извънредно слаби“.⁶⁴ Преводите му показват „колко назад е стоял Пърличев от прекипялата вече по онова време борба за утвърждаване на живия български език в книжнината.“⁶⁵ От друга страна, Константинов смята *Автобиографията* за „по-богата и по-ценна като изповед и като документ за оная епоха и от „Неповинен българин“ на Раковски, и от „В тъмница“ на К. Величков“⁶⁶. При причините за разочарованието му от гърците се търси сравнение с Паисий и Раковски – за първи път Пърличев е поставен редом с несъмнено канонизирани български писатели. Докато Орешков ограничава мащаба на политическата му дейност до Охрид, Константинов вижда в нея общобългарско значение. За него Пърличев „започва да расте на фона на историята и

⁶³ Пундев, *Григор Пърличев*, 20.

⁶⁴ Константинов, Георги. Предговор – В: *Г. Пърличев. Избрани произведения*. София, 1939, 1943², V–XII. цит. с. VIII.

⁶⁵ Константинов, Предговор, XIX.

⁶⁶ Константинов, Предговор, XVIII.

делото му изпъква с своето общобългарско значение.⁶⁷ Критикът завършва предговора в патетичен морализаторски дух:

Пърличев не се отчайва, не десертира от нравствените, национални и социални задължения, а стоя бодро на пост, като неуморим страж и борец.

И тъкмо затуй, може би, ние ценим жизнения му подвиг – особено откак той ни го представи тъй мъдро, дълбоко осмислено и прочувствено в своята *Автобиография*. Тя е, която ще пази името на Пърличева в вековете. Не само защото е ценна като исторически документ, а защото е дело на един борец, защото отразява една съдба и една дълбока мъдрост, защото ни подсеца за най-героични и мили моменти в историята на народа ни и защото – подобно житиесписите на Плутарха – калява нравствената ни воля, буди нашата самоотверженост, изпълнявайки ни с презрение към всичко дребно и нисшо в този живот.⁶⁸

За Константинов *Автобиографията* е на първо място исторически и личен документ за живота на един човек с изключителни морални качества. Тя вече не е книга за младежите, а творба, насочена и към възрастните читатели. Опитът на Константинов да канонизира Пърличев се основава на националното „значение“ на *Автобиографията*, на моралния пример на автора, а не толкова на художествените ѝ достойнства. Като книга, която внушава патриотични чувства и която е посветена на важен период от българската история, тя притежава някои от вторичните белези на канонизираните текстове. Не случайно Константинов я сравнява с *Животописите* на Плутарх, прототипът на всички биографии, които принадлежи към канона на световната литература.

През 1940 г. Арнаудов преиздава статията си от 1927 г., като включва в историята на Пърличевия конфликт с академичните власти в Атина нов абзац, посветен на сблъсъка с Теодорос Орфанидис, в който е поместен и откъс от отвореното писмо до него, в което Пърличев „открито“ заявява българското си самосъзнание.⁶⁹ Очевидно политическата обстановка – през 1941 г. България окупира голяма част от Северна Гърция – налага по-открито изявено враждебно отношение към гърците.

Като цяло периодът между двете световни войни предлага интересно развитие на рецепцията на Пърличев и неговото канонизиране. В края на 20-те години се засилва научният интерес към неговия живот и творчество. В началото му стои Арнаудов и процесът може би е свързан с приближаващата стогодишнина от рождението на поета, който все още е разглеждан като фигура с местно значение, която принадлежи по-скоро към гръцката, отколкото към българската литература. Единствено *Автобиографията* е разглеждана като автентична и ценна българска лите-

⁶⁷ Константинов, Предговор, V–VI.

⁶⁸ Константинов, Предговор, XXII.

⁶⁹ Арнаудов, Михаил. Григор Пърличев. В: *Творци на българското възраждане*. София, 1940, 123–4. (2 изд. 1942.)

ратурна творба, която има по-скоро образователно, отколкото художествено значение. Все пак към 1930 г. Пърличев изглежда има място, макар и скромно, в българския национален литературен канон.

В края на 30-те години и по време на войната се правят открити опити да се определи на Пърличев по-предно място сред българските писатели. Константинов и особено Арнаудов съзнателно работят за издигането му в йерархията на канонизираните български писатели. Използваната стратегия включва подчертаване на художествените качества на *Автобиографията* (например Арнаудовото сравнение с Флобер) и приписването ѝ на надвременни достойнства. Към това се прибавя подчертаването на политическата роля на Пърличев, с което се цели налагането му като български писател. На политическата му дейност в Охрид се приписват общобългарски измерения, а той самият е сравняван с безспорни фигури от българския канон, които се противопоставят на гърците, като Паисий, Раковски и Чинтулов.

Необходимо е специално изследване, за да се установи до каква степен в навечерието на Втората световна война и по време на българската администрация македонският въпрос подтиква Константинов и Арнаудов да налагат Пърличев като български писател и борец за българщина в Македония, както и да подчертават антигръцкия характер на неговата дейност.

3. 4. В България след Втората световна война

В следвоенна България Пърличев е разглеждан като писател с неоспоримо място в българския национален литературен канон. Той е включван в най-представителните истории на българската литература и в много антологии. Годишнините от раждането и смъртта му последователно са отбелязвани във вестници и списания, посвещават му се научни конференции, улици получават неговото име.

Забележителен е начинът, по който следвоенните литературни истории подхождат към Пърличев. Той може да бъде обяснен, като се тръгне от политическите мотиви за неговото канонизиране. Те стават недвусмислени през 50-те години, когато българската (литературна) история се изправя пред появата на македонски литературен канон в съседната югославска република Македония, който обявява Пърличев за македонски писател. Бъдещи изследвания биха могли да разкрият връзката между криволиците в българо-югославските отношения и последователните вълни от издания на Пърличев (включително и преводи) в България и Македония. Тези издания се увеличават чувствително, когато отношенията се влошават, например между 1967 и 1971, а след това – между 1978 и 1981. Но тъй като подготовката на подобни издания предполага време, хронологическото не е толкова еднозначно забележимо.⁷⁰

⁷⁰ Вж. Troebst, Stefan. *Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien 1967–1982*. Oldenbourg, 1983, 151–182.

В резултат от македонските претенции българските учени трябва да са изпитвали постоянна необходимост да преутвърждават и аргументират мястото на Пърличев в българския литературен канон. Неговата принадлежност към българския народ, българският език, на който пише, българският характер и художествените достойнства на творчеството му, ролята му в българското национално движение, неговото „безсмъртно“ дело и пр., с една дума – качествата, които го правят част от българския канон, са подчертавани отново и отново, като успоредно с това се преувеличава значението му като писател и общественик.⁷¹

3. 4. 1. Подчертаване на Пърличевото българско национално самосъзнание

Идентифицирането на Пърличев с елинизма не представлява проблем за повечето предвоенни литературни историци. Като се позовават на трите бележки на автора към първото печатно издание на *Арматолът*, Баласчев и Матов допускат, че Пърличев е имал гръцко национално самосъзнание до края на престоя си в Атина.⁷² За Константинов той е „грък по мисъл и грамотност дори в шестдесетите години“, който едва след тридесетата си година „се изтръгва окончателно от лапите на гръцизма“.⁷³ Дори Арнаудов смята, че при Пърличев „елиноманията е дошла до критическа точка да пресуши напълно струите на наивното и бодрото племенно самочувствие“.⁷⁴

След Втората световна война, когато македонските литературни историци започват да твърдят, че Пърличев е македонец, в България тезата, че той има българско национално съзнание от люлката до гроба, се превръща в аксиома. Симптоматично е, че той все още се чувства „грък“ в статията на Арнаудов от 1927 г. (и в нейното преиздание от 1942), но изведнъж става „културно грък“ в разгърнатия вариант на същата статия, публикувана през 1965.⁷⁵ Известното „Гр. С. Пърличев, убитий Бъл-

⁷¹ Трябва да се държи сметка и за други причини, които водят до подобно отношение. Много от разглежданите тук текстове са писани по юбилейни поводи и всъщност представляват особен агиографски жанр. От друга страна, всички изследователи и особено биографите по принцип са склонни да надценяват значението на своя обект, към когото са емоционално привързани, а и от когото всъщност зависи и значението (научно и политическо) на техните изследвания. И накрая българската – и не само българската – литературна история е доста щедра на ласкателни характеристики от типа на „великан“, „гений“, „колос“, „герой“, „апостол“ и пр.

⁷² Баласчев, *Биографически и книжовни чертици*, 14, бел. 1; Матов, Димитър. Кога се е възродил Гр. С. Пърличев. – *Български преглед*, 2 (1895), 8, 121–4. Според Скопаков Пърличев има българско национално самосъзнание още по време на престоя в Атина. (Скопаков, Григор С. Пърличев, 439.)

⁷³ Константинов, Предговор, V, XV.

⁷⁴ Арнаудов, Григор Пърличев, 1069.

⁷⁵ Арнаудов, Григор Пърличев, 1066; Арнаудов, Живот и творчество, 19. Втората статия е публикувана по-рано в Арнаудов, Михаил. Григор Пърличев. В: *Творци и герои на българското възраждане*. София, 1965, по-късно Арнаудов, Михаил. Григор Пърличев. В: *Творци на българското възраждане*. София, 1969. Тук се позовавам на Арнаудов, Живот и творчество.

гарами“, която Пърличев веднъж добавя към подписа си, имайки предвид критиките за превода на *Илиада*, е цитирано точно от Арнаудов в статията от 1927, но е махнато от вариантите от 1965, 1968, и 1969, където е парафразирано като „думи, които разкриват дълбоката му болка“⁷⁶. Очевидно „убитий Българами“ се възприема като наливане на вода в мелницата на македонците.

В предговора към превода си на *Скендербей* Кодов дебело подчертава, „нищо не е било в състояние да съблазни тоя корав и неподкупен българин и да разколебае неговото национално самочувствие“.⁷⁷ В предговора към *Избрани произведения* от 1970 г. Петър Динеков възприема тезата на Пундев и отхвърля представата, че Пърличев някога е бил наистина елинизиран.

Въпреки силното развитие на еленизма в Охрид Пърличев е здраво свързан с българската национална среда, с българския бит, с българското семейство. Еленизмът за него е само една проява на културните и творческите му стремежи и пориви.⁷⁸

Дори авторите, които са готови да признаят пълното елинизиране на Пърличев през този период, го разглеждат като временно прекъсване на цялостното му българско национално самосъзнание. Иван Радев например твърди, че „през 50-те години той се потапя изцяло в елинската култура и литература и се откъсва от родната традиция“. Но скандалът, който избухва след победата в Атинския конкурс, го кара „да преоткрие родовото си самочувствие“ (курс. Р. Д.) – което внушава, че преди това той е имал това самочувствие.⁷⁹

Кирил Топалов, който изследва детайлно живота и делото на Пърличев, също е убеден, че той е имал българско национално самосъзнание през целия си живот и използва всяка възможност да го докаже.⁸⁰ Неизбежно тези усилия довеждат до несъгласувани тези и противоречия. Така споменатото подчертано гръцко националистическо и антируско стихотворение, публикувано през 1858 г. във всекидневника *Авги*, е интерпретирано от Топалов като опит да се отхвърли обвинението на анонимния автор „в антируски чувства.“⁸¹ Посвещението на Евангелис Запа в печатното издание на *Арматолът* от 1860 г., които Матов и Баласчев

⁷⁶ Арнаудов, Григор Пърличев, 1079; Арнаудов, Живот и творчество, 51.

⁷⁷ Кодов, *Скендербей*, 5.

⁷⁸ Динеков, Петър. Григор Пърличев – поетът и мемоаристът. В: Пърличев, *Избрани произведения*, 5–26, цит. с. 9. Срв. Пундев, *Григор Пърличев*, 86–90.

⁷⁹ Радев, Иван. *История на българската литература през Възраждането*. Велико Търново, 1997, 256–7.

⁸⁰ Топалов, *Григор Пърличев*, на много места, вж. специално с. 119–28.

⁸¹ Топалов, *Григор Пърличев*, 36. По времето, когато е написана книгата на Топалов, проруските чувства все още се смятат като доказателство за българско национално самосъзнание.

основателно разглеждат като още една индикация за гръцкото самосъзнание на Пърличев, според Топалов е въведена само от „известна тактичност“.⁸² Човек се чуди по каква причина смелият млад човек, който се противопоставя на академичната комисия при установяването на авторството на *Арматолът* и в писмата до Орфанидис открито се обявява за българин, неочаквано проявява подобна тактичност.

Накратко, след 50-те години в българската литературна история доминира мнението, че Пърличев има българско национално самосъзнание през целия си живот, въпреки временното включване в гръцката култура.⁸³

3. 4. 2. Подчертаване на българския характер на Пърличевото творчество

Друга стратегия, използвана, за да се осигури на Пърличев място в българския литературен канон и/или да се издигне той в йерархията на българските писатели, се изразява в „побългаряването“ на двете му гръцки поеми. Тази стратегия по-специално се стреми да намали гръцкия елемент в неговото творчество и да го направи по-българско в количествено и качествено отношение. Българските съвременници на Пърличев са горди, че техен сънародник печели Атинския поетически конкурс. Но те разглеждат двете поеми като гръцки произведения, писани на гръцки и следващи Омировата традиция, без връзка с българската литература.⁸⁴ Те се задоволяват да посочат, че някои от персонажите в *Арматолът* носят славянски имена (Неда, Раде, Стайко), че главният герой капитан Космас (Кузман) е взет от южнославянския народен епос и че разгърнатото отрицателно сравнение във въведението е типично за южнославянския фолклор. Но никога не твърдят, че *Арматолът* е българска поема.

Пръв Пундев през 1930 г., наистина имплицитно и малко двусмислено, разглежда *Арматолът* като българска поема в предговора към своя превод на творбата. „Това е наистина поема с чудни епически качества в хомеровския стил, единствена у нас по вида си преди *Кървава песен* на Пенчо Славейков.“⁸⁵ Той говори, не без известно противоречие, за едно „извънредно и важно явление в нашия духовен живот, не само защото, родена у нас, е дала една хубава творба на новогръцката литература“.⁸⁶

⁸² Топалов, *Григор Пърличев*, 122–3, 125.

⁸³ Тези интерпретации не се дължат непременно на някаква стратегия. Те могат да се дължат и на незнание. Честата употреба на думи и изрази като „заблуда, заблуждение“, „възраждане“, „преоткриване“, „лапите“ или „паяжините“ на елинизма в сериозни исторически изследвания показва, че българските историци не успяват да предложат убедителен анализ на явлението „гръцееие“. Същите „обяснения“ се срещат и в македонски трудове. Човек се чуди какъв исторически, социологически и психологически смисъл се съдържа в тях и се чувства некомфортно, когато авторитетни историци използват подобни метафори, сякаш са научна терминология.

⁸⁴ Баласчев, *Биографически и книжовни чертици*, 48–50; Скопаков, Григор С. Пърличев, 484–90;

⁸⁵ Пундев, *Григор Пърличев*, 14.

⁸⁶ Пундев, *Григор Пърличев*, 20.

Пундев извежда на преден план българските имена на персонажите и прави поемата още по-българска, като превежда името на главния герой Κοσμάς като Кузман, а на неговата годеница, която носи широко разпространено и сред българи и сред гърци име Μαρία като Мара – един български вариант, който принадлежи към по-ниските пластове на езика.

След Втората световна война гръцките черти на *Арматолът* и *Скендербей* са систематично подценявани, а първата поема открито се разглежда като българска. Арnaudов я определя като „плод на едно творческо съзерцание, останало по същество вярно на племенно-психологическото у автора.“⁸⁷ Това, че е написана на гръцки, се представя като чиста случайност. Истинско значение има само „националният дух“. Характерен пример за подобна интерпретация предлага Кодов в предговора към своя превод на *Скендербей*:

Ако речем да погледнем на Пърличевите поеми съвсем формално, може би ще трябва да ги отнесем към гръцката литература, защото те са писани на гръцки език, и то на един съвършен, изящен, оригинално и богато поетичен гръцки език. Но тук безпорно едно таква формално гледище е неуместно, съвсем погрешно. Пърличев е българин и по род, и по дух, и по творчески импулси. Той е рожба на българска творческа стихия и изразител на българските национални идеали и възжеления, на българската национална вяра и надежда. И когато е писал на гръцки език, окрилял го е и го е вдъхновявал духът на българския гений.⁸⁸

Е. Георгиев смята, че поемите „не са произведения на гръцката литература, те са плод на известно развитие у нас. Поради това можем смело да ги включим в историята на българската литература.“⁸⁹ Динеков дори ги нарича „поеми, написани на гръцки от един български поет [...] Също една традиция у нас.“⁹⁰ Някои автори прибягват до „общобалканското“ значение на поемите. В този случай общият „балкански дух“ е изведен на преден план като средство за превръщането на една гръцка поема в българска.⁹¹

Арматолът се оказва българска поема по различен и доста любопитен начин в няколко публикации на Топалов.⁹² Когато я разглежда, той се позовава не на гръцкия оригинал, нито дори на повече или по-малко

⁸⁷ Арnaudов, *Живот и творчество*, 58.

⁸⁸ Кодов, *Скендербей*, 6.

⁸⁹ Георгиев, Григор Пърличев.

⁹⁰ Динеков, Петър. Радостите и страданията на един поет. – *Литературен фронт* 36 (1980), бр. 5 (31 януари).

⁹¹ Например Топалов, Кирил. Григор Пърличев. В: Леков, Дочо (съст.). *Литература на българското възраждане*. София, 2001, 182.

⁹² Топалов, *Григор Пърличев*, 70–86. По-късно авторът неколkokратно препечатва този текст с минимални промени. Напр. Топалов, Кирил. Апостолът и поетът Григор Пърличев. Във: *Възрожденци* 1. София 1988, 140–156. Цитатите са по това издание.

буквалните преводи на Баласчев или Пундев, нито на приемливо свободния превод в стихове на Андрей Германов⁹³. Вместо това предпочита превода, който Пърличев сам прави под заглавието *Сердарят*. Според Топалов

анализът на този собствен Пърличев превод, свидетелстващ за оригинален и много силен поетически талант, дава възможност не само да се убедим в правотата на високата оценка, дадена на поемата през 1960 г. в Атина, но и да установим някои важни, характерни особености на поетиката на „Сердарят“ [...] ⁹⁴

Фактът, че тази „висока оценка“ на журито отпраща към гръцкия оригинал, а не към превода, изглежда се изплъзва от вниманието на Топалов. Все пак, Матов смята, че „тоя превод не заслужава да се печати, толкова повече на места отстъпва от оригинала.“⁹⁵ Формалните разлики са наистина очевидни. Гръцкият оригинал съдържа 228 сложни строфи от по четири стиха с кръстосана рима – общо 1152 стиха; гръцкият *stichos politicos* („граждански“ 15-сричен стихов размер) се редува с 8-сричен неримуван стих. *Сердарят* е в южнославянския 10-сричен стихов размер (десерец) без рима. Въпреки че част от ръкописа (4 и 5 страница) са изгубени, няма съмнение, че преводът е доста по-кратък от оригинала. Изключително интересно би било да се съпоставят двата варианта, за да се разкрият стилите средства, с които Пърличев побългарява поемата. Тя е написана от гръцки националист през 1860 г., а преводът десет години по-късно, е дело на български националист. В превода Пърличев нарича своите герои „кротки българи“, докато в гръцкия оригинал те са албанци, които „не са нищо друго, освен елини“. Да се вземе за основа на стилистичен анализ на оригинала Пърличевия превод е почти толкова странно, колкото ако се анализира стила на Омировата *Илиада* пак по неговия превод.

Въпреки че на едно-две места Топалов се позовава на гръцкия оригинал и не скрива, че преводът стои по-близо до българската народна песен, отколкото до гръцкия вариант⁹⁶, на читателя се внушава, че това, което Топалов определя като „важни характерни особености“, е присъщо на оригинала, докато то фактически отпраща към превода. В резултат на гръцкия оригинал са приписани несъществуващи български особености. Поемата допълнително е въведена в българската традиция чрез сравнения с Ботев, Славейков и Вазов.⁹⁷

⁹³ Григор Пърличев. *Избрани произведения*. София, 1970.

⁹⁴ Топалов, *Възрожденци*, 141.

⁹⁵ Матов, Гр. С. Пърличев, 162.

⁹⁶ Топалов, Кирил. *Българска възрожденска поезия*. София, 1980, 300.

⁹⁷ Топалов, *Григор Пърличев*, 82, 84, 85, 86.

Подходът на Топалов е възприет от други изследователи. В *Записки по българската възрожденска литература* Юлия Николова разглежда *Арматолът* в главата „Поемите на Пърличев“, като цитира едновременно Пърличевия превод и докладът на Рангавис – сякаш похвалите на Рангавис се отнасят до превода.⁹⁸ Самият превод не е споменат в раздела „Преводач“ от главата за Пърличев.

3. 4. 3. Преоценяване на Пърличевото творчество

Трета стратегия да се осигури на Пърличев важно място в българския литературен канон се изразява в засилване на неговото значение като български писател. Предвоенните критици са единодушни, че той заема сравнително скромно място в българската литература. Той е сравняван с автори като Д. Чинтулов и Н. Геров – или, поради обтегнатите им отношения с гърците – с Паисий и Раковски. Следвоенните критици обаче са склонни го поставят по-високо и да го разглеждат наред с най-изтъкнатите български автори. Авторитетният Динеков смята, че *Арматолът* и *Скендербей* „му отреждат едно от първите места в българската възрожденска поезия – наред с Петко Р. Славейков и Христо Ботев.“⁹⁹

Смесването на наградената гръцка поема с по-слабия ѝ преводен вариант при Топалов води до прехвърляне на бляскавата аура върху българския текст, който започва да се възприема като ценна творба. Всъщност, не винаги е ясно кога Топалов има предвид гръцкия оригинал и кога – превода. Надяваме се, че той има предвид оригинала, когато заявява:

Сердарят се нарежда категорично между върховните постижения на възрожденската ни поезия, а нейният автор – сред най-големите ни възрожденски поети – Ботев, Славейков и Вазов.¹⁰⁰

Не само *Арматолът* е сравняван с творчеството на най-големите български поети. Нещо подобно се наблюдава и при *Автобиографията*, която според Топалов

[...] е написана свежо, искрено, с много хумор и с истинско белетристично умение, с много пластика и психологическо проникновение – качества, свързващи я съвсем отблизо с творба като „Записките по българските въстания“ на Захари Стоянов.¹⁰¹

⁹⁸ Николова, Юлия. *Записки по българската възрожденска литература*. Пловдив, 2004, 198–206. По някаква причина в края е цитирана последната строфа на *Арматолът* по превода на Германов.

⁹⁹ Динеков, Григор Пърличев, 26.

¹⁰⁰ Топалов, Григор Пърличев, 88–9. Топалов сравнява Пърличев с Вазов, Славейков и З. Стоянов още в Топалов, Кирил. Българин съм – не се отказвам от своята народност! – *Литературен фронт* 26 (1970), 29 януари, бр. 5.

¹⁰¹ Топалов, Григор Пърличев, 219.

В заключение

всичко това сега го сближава и с останалите изтъкнати представители на нашето духовно и политическо възраждане – Паисий, Раковски, Каравелов, Ботев.¹⁰²

Така Пърличев последователно е издиган от скромен български автор до най-големите. Още по-показателно е, че в очите на Арнаудов, Пърличев вече притежава една от фундаменталните особености на каноничния автор – безсмъртието.

Изобщо *Автобиографията* – и като психологически документ, и като исторически извор, и като литературен паметник – остава живо наследство, което не ще престане да бъде търсено от потомството.¹⁰³

Според Топалов българските литературни историци „отреждали са му винаги едно от първите места в пантеона на българското безсмъртие.“¹⁰⁴

Подобни пресилени твърдения не се появяват в писанията за Пърличев преди 30-те години на XX в. След Втората световна война те често се срещат.¹⁰⁵

3. 4. 4. Подчертаване на извънлитературните условия

Българската литература от XIX и XX в. изобилства с примери на писатели, при които дейността в името на нацията или работническата класа оказва въздействие върху естетическата оценка на тяхното творчество и мястото им в йерархията на литературния канон. Писателите, които взимат участие във въоръжената борба за национално освобождение, имат по-големи шансове да заемат място в канона, понякога доста по-високо, отколкото художествените достойнства на творчеството им предполагат.¹⁰⁶ Участниците в мирното движение за независима българска църква са поставяни по-ниско от борците с оръжие в ръка, по възможност загинали като мъченици. Участието в църковното движение по-рядко води до канонизиране, особено ако не е свързано мъченическа смърт.¹⁰⁷

¹⁰² Топалов, *Григор Пърличев*, 224–5.

¹⁰³ Арнаудов, *Живот и творчество*, 67.

¹⁰⁴ Топалов, *Григор Пърличев*, 5.

¹⁰⁵ Съществуват, разбира се, и по балансиранни мнения. Кодов например подчертава патриотичните достойнства на Пърличев, но трезво заключава: „В редицата на нашите възрожденци, които с перо и с дело са работили за духовното пробуждане на българския народ, едно почетно, съвсем не последно място пада и на Григор Пърличев.“ (Кодов, *Скендербей*, 5). Д. Леков, Ю. Николова, Ив. Радев и др. също се въздържат от използването на суперлативи.

¹⁰⁶ Най-поразителният пример е публикуването на прокламациите, писмата и бележниците на Васил Левски в поредица, наречена *Българска класика*. Вж. Левски, Васил. *Народе?!* София, 2002.

¹⁰⁷ В последно време Николай Аретов обърна внимание върху особеното място на мъченичеството в българската национална митология. Може би фактът, че мъченичеството на един писател повишава оценката на аудиторията за литературното му дело е свързан с тази особеност на колективните български ментални нагласи. Вж. Аретов, Николай. *Национална митология и национална литература*. София, 2006.

Както бе дума, ролята на Пърличев за българизирането на Охрид е значителна, макар че не липсват възражения на съвременници. През междувоенния период тази му дейност се признава от всички, но се разглежда като местна. След Втората световна война решителната роля на Пърличев не се подлага на съмнение. Почетната титла „апостол“, която по-рано му е приписвана само епизодично, започва да се използва често, за да се изтъкне изключителното му политическо значение. Но малцина изследователи си дават труда да разгледат детайлно Пърличевата политическа дейност. Обикновено се повтарят сведенията, които Пърличев сам дава в *Автобиографията*. Но тъй като авторът е доста лаконичен за този период от своя живот, и представянето му в биографиите е кратко. Само Топалов предлага разгърната картина на Пърличевата „апостолската дейност в Македония“¹⁰⁸. Но много аспекти остават неизяснени, главно поради малкото и противоречиви извори. В желанието си да изтъкне значението на Пърличев Топалов заключава, че „По характера на общественно-политическите и културните резултати на своята дейност Григор Пърличев е деец от петкославейковски тип.“¹⁰⁹ Христофор Дзавела още по-патетично възхвалява политическата му дейност: „Григор Пърличев е един духовен лист от земята на Македония върху венеца на безсмъртието, обвиващо непокорната глава на хилядолетна България!“¹¹⁰

Съществува ясна тенденция да се приписва на Пърличев аурата на герой и особено на мъченик. Още в предвоенните биографии се отделя специално място на краткотрайния престой в затвора в Дебър. Единственият извор за този епизод е *Автобиографията*, която предлага детайлен разказ за затворническите преживявания, който обхваща почти половината от обема на книгата. Според Е. Георгиев Пърличев се връща от Истанбул в Охрид да „заработи сред своя народ, да лежи в страшните турски зандани, да почувствува, че животът му виси на косъм“¹¹¹. Д. Леков отбелязва, че след като започват „апостолските страдания на народния поборник“, Пърличев прекарва три месеца в затвора в Дебър, където е подложен на „нечовечни страдания и унижения.“¹¹²

Сведенията, които сам Пърличев дава в *Автобиографията*, рисуват една по-различна картина. Той е арестуван на 27 ноември 1868 и след кратък престой в охридския затвор е интерниран в Дебър. За кратко е хвърлен в мръсна килия заедно с убийци, но след това е прехвърлен при по-цивилизовани банкрутирали длъжници. След Коледа е под домашен арест в резиденцията на дебърския митрополит, който се отнася към

¹⁰⁸ Топалов, *Григор Пърличев*, 129–164. Вж. и Детрез, *Криволиците*, 102–52.

¹⁰⁹ Топалов, *Григор Пърличев*, 224.

¹¹⁰ Дзавела, Христофор. Аспекти на възрожденския творчески дух на Григор Пърличев. – *Литературна мисъл*, 24 (1980), 1, 15.

¹¹¹ Георгиев, Григор Пърличев.

¹¹² Леков, Дочо. *Възрожденски процеси и творци в Южна Тракия и Македония*. София, 139.

него като към гост. Освободен е на 15 януари, на 20 отново е арестуван, защото не е платил глоба, но отново е оставен в митрополията, накрая глобата е платена. С наивитет, който напомня за Софроний Врачански, Пърличев пише: „Когато към средата на априлия върнах се в Охрид, майка не ме позна: бех станал много здрав и двойно по-пълнен, отколкото прежде бех.“¹¹³ Без да се омаловажават неприятните преживявания, човек остава с впечатление, че неговото „мъченичество“ не е било чак толкова жестоко и честото споменаване на „непоносимите страдания“ има за цел да му придаде ореола на български мъченик. Давайки си сметка, че в процеса на канонизиране участниците в църковната борба са в по-неблагоприятно положение от борците за свобода с оръжие в ръка, и тази неравнопоставеност може да се компенсира само от мъченичество, Арнаудов дори сякаш съжالياва, че Пърличев не загива:

Да беше паднал в борбата, в която е оставал всеки миг верен на себе си, на идеала си, при неутолимата жажда за победа, животът му би ни поразявал с истинско трагическо величие.¹¹⁴

3. 4. 4. Побългаряване на Пърличевите гръцки поеми чрез преводи

Оказва се, че една литературна творба, написана на език, различен от националния, може да бъде включена в канона чрез превод. Началото на подобен процес е поставено от Динев в рецензия за нови преводи на Пърличевите гръцки поеми.

Чрез своите нови преводи, днес те възкръсват за нов живот, за да заемат, наред с автобиографията, едно от първите места в българската възрожденска литература. Че са написани на чужд език, това се е наложило от историческите обстоятелства – и то не е вина на техния автор, а трагедия на българската поезия. Тези творби обаче толкова силно са свързани с родния въздух на Пърличев, с дълбоките възжеления на неговото време, със съдбата на българския народ, че представляват неделима, неотменима част от българската национална култура.¹¹⁵

Преди Втората световна война *Арматолът* на два пъти е превеждан на български, и двата пъти в проза – от Баласчев през 1895 и от Пундев през 1930 (2 изд. 1939).¹¹⁶ В края на 60-те и през 70-те години броят на преводите бързо нараства. През 1967 г. Кодов публикува в един том ори-

¹¹³ Пърличев, *Избрани произведения*, 319.

¹¹⁴ Арнаудов, *Живот и творчество*, 65.

¹¹⁵ Динев, *Радостите и страданията*.

¹¹⁶ Баласчев, *Биографически и книжовни чертици*, 26–46; Пундев, *Григор Пърличев*, 1930.

гинала и своя прозаичен превод на *Скендербей*.¹¹⁷ Преводи в стихове на двете поеми, дело на Александър Германов и Александър Милев, излизат през 1970 г. в София.¹¹⁸ През 1980 г. собственият Пърличев превод на *Арматолът* на „общославянски“, публикуван в Скопие от Кирил Камилев през 1952 г., е включен от Топалов в неговата антология *Българска възрожденска поезия*.¹¹⁹

Популярността на даден автор не е критерий за качеството на неговото творчество, но в този случай несъответствието между отсъствието на популярност и щедра издателска политика създава впечатлението, че българските държавни издателства се намесват в изграждането на канона като допринасят към неоснователно полученото твърде високо място на Пърличев сред най-големите български писатели, което някои литературни историци се стремят да му определят.

3. 5. Дългият път към върха

Въпреки че не претендират за изчерпателност, наблюденията върху рецепцията на Пърличев дава възможност да се достигне до известни изводи за динамиката на неговата канонизация. Приживе той не е възприеман като български поет по няколко причини. Най-значителната му творба, *Арматолът*, е написана на гръцки и е приемана за част от гръцката литература. Опитът му да навлезе в българската литература като преводач на *Илиада* завършва с неуспех, заради нежеланието или неспособността му да пише на стандартен български (който се формира по това време), както и заради несъобразяването с наложените по това време критерии за превод. Собственият му превод на *Арматолът* на „общославянски“ никога не е бил приет за публикуване приживе.

След смъртта му през 1893 г., когато излиза *Автобиографията*, критиците стават по-снизходителни. Изказват се съжаления, че македонските думи и изрази, които Пърличев и други автори от Македония се опитват да въведат в стандартния български език, не са възприети. Всъщност това само подчертава периферното му място в българската литература. *Автобиографията* е възприемана като добре написан исторически извор, а не толкова като значително художествено постижение. Достойнствата ѝ са виждани преди всичко в образователното ѝ значение. Участието на Пърличев в църковната борба все още е оспорвано и едва ли е достатъчно да компенсира скромния му авторитет като писател.

¹¹⁷ Кодов, *Скендербей*.

¹¹⁸ Пърличев, *Избрани произведения*.

¹¹⁹ Камилев, К. Григор Пърличев – Сердарот. *Материали на Филозофскиот факултет. Историко-филолошки отдел*, No. 1. Скопје, 1952; Топалов, *Българска възрожденска поезия*, 299–327.

Към края на 20-те години Арнаудов най-накрая намира скромно място на Пърличев в българския канон. Изследователи като Орешков и Пундев го разглеждат преди всичко като автор за младите читатели. Любопитен е стилът – съчетание от агиография и академизъм – с който те говорят за Пърличев. (Естествено, подобно е отношението и към други автори.) С увеличаването на научния интерес към *Арматолът* на преден план излизат южнославянските особености на поемата. Политическата дейност на автора все още има предимно местно значение.

Към края на 30-те години се правят опити на Пърличев да се припише по-високо място в йерархията на българските писатели, а неговите качества на поет и обществен деец придобиват общобългарски измерения. Фактът, че Пърличев е представян преди всичко като образователен пример за патриотизъм, вече не само за младежите, подсказва, че извънлитературните аргументи играят доминираща роля в процеса на неговото канонизиране. Ако се вземат предвид хронологическите съвпадения, може да се предположи, че неочакваното му издигане до ранга на важен български писател е свързано с българската политика към Македония в последните години преди Втората световна война и по нейно време.

След войната Пърличев продължава да бъде разглеждан като важен български писател по политически причини. Отношението към него трябва да се разглежда в контекста на т. нар. „македонски въпрос“ от това време. Преди това представата, че съществува отделна македонска нация, е поддържана открито само от относително тесен кръг македонски националисти и от Коминтерна – политическа организация, която не се радва на особено обществено доверие и има крайно ограничено влияние извън комунистическото движение. Сега съществуването на македонската нация е прокламирано от учени, които се изявяват като официални говорители на институциите на една все по-уважавана в международен план държава – Югославия. Тъй като включването на един писател в един национален литературен канон представлява открита претенция, ако не и откровено присвояване, неизбежно провъзгласяването на Пърличев за най-важния македонски писател и възрожденец от XIX в. се превръща в обект за непрестанни и разгорещени журналистически и академични спорове по езикови, литературни и исторически въпроси между българи и македонци. За да се противопоставят на македонските претенции, българските литературни историци се стремят да подчертаят важното място на Пърличев в българския литературен канон. Липсата на интерес към него би освободило терена за опонентите, които са особено активни в присвояването на Пърличев чрез преводи, издания и коментари.

За налагането на Пърличев като значителен български автор са използвани различни стратегии. Донякъде те продължават предвоенните подходи, отчасти са нови. Сред тях е подчертаването на българското национално съзнание на Пърличев, изключителните художествени достойнства на неговото творчество, нареждането му сред най-значимите български писатели, „побългаряването“ на гръцките му поеми, подчертаването на политическото му значение в рамките на българската

история и вниманието, отделяно на неговото мъченичество. Списъкът не е изчерпателен. Така на Пърличев е приписвано непропорционално високо място в българския литературен канон, поне от някои от водещите изследователи. Ако той не беше посмъртно обвързан с „македонския въпрос“, ако беше роден другаде, например в Сливен, неговото творчество не би привлякло повече внимание, отколкото, например, това на Иван Селимински. В такъв случай той би имал доста по-скромно място в канона, ако въобще бе попаднал в него.

4. Пърличев и македонският канон

Доколкото формирането на национален канон предполага поддръжка от страна на представителни и, по възможност, държавни институции, македонският литературен канон не може да се появи преди vznikването на Република Македония в рамките на югославската федерация през 1944 г. През следващите години всички автори славяни, родени някога на територията на Македония – включително българска и гръцка Македония – биват обявени за македонски писатели и включени в македонския канон, дори когато съществуват сериозни индикации, че те са имали друго национално самосъзнание или че тяхното национално самосъзнание не може да бъде определено толкова еднозначно. Един от тях е Григор Пърличев.

4. 1. Въздигане на Пърличевото творчество

Всички македонски литературни историци разглеждат Пърличев като несъмнено най-големият македонски писател от XIX в. Той привлича вниманието на изследователите, поражда прояви на патриотично преклонение у историци и литератори, улици носят неговото име, наново построената му родна къща е превърната в музей, в Охрид се организират годишни чествания и т.н. През 1953 г. Харалампие Поленаковиќ заявява: „Најголемиот поетски талент меѓу македонските луѓе што во XIX век се бавеле со книжевна дејност е, несомнено, Григор С. Пърличев.“¹²⁰ Гане Тодоровски го определя като „колос на македонската литературна мисла од XIX век.“¹²¹ Това едва ли е преувеличение. При малкото писатели от Македония през XIX в. и доста посредственото им творчество няма съмнение, че Пърличев се извисява над тях.¹²²

¹²⁰ Поленаковиќ, Харалампие. Григор С. Пърличев. Живот и дело. – *Млада литература* 3 (1953), 2, 3.

¹²¹ Тодоровски, Гане. За потребата от едно ново читање на прличевата поема ‘Сердарот’. Георги Сталев (ред.) *Животот и делото на Григор С. Пърличев*. Скопје, 1986, 22. Между другото тази статия е подчертано критична към много от традиционните наивни подходи към Пърличев в Македония.

¹²² Несъмнено тук става дума за канонизиране като „запълване на празнините“ – явление, описано в Кьосев, Александър. Списъци на отсъстващото. В: Кьосев, Александър (съст.) *Българският канон? Кризата на литературното наследство*. София, 1998, 5–49.

Македонските биографи, подобно на българските си колеги, са убедени, че бъдещите поколения ще продължават да ценят високо Пърличев, един от безсмъртните македонци. Значението на *Арматолът* често е сравнявано със значението на подобни творби от други южнославянски автори като хърватина Иван Мажуранич, черногореца Петър Петрович-Негош и словенеца Франце Прешерн.¹²³ Митрев отбелязва, че Прерадович (друг хърватин) и Прешерн, подобно на Пърличев, също пишат на чужд език, в техния случай – немски.¹²⁴ Борис Вишински настоява, че „с неговото творчество и неговото име македонската литература достига най-големия си връх, от който Сердарят царува със своите достойнства, които напълно съответстват на съвременната му европейска литература“.¹²⁵ За Томе Момировски, както показва заглавието на едно негово изследване, Пърличев има както регионално, така и универсално значение.¹²⁶ Сърбинът Свободан Маркович сравнява *Автобиографията* не само с подобни южнославянски творби като *Живот и приключения* на Доситей Обрадович, но и с *Нов живот* на Данте, *Изповеди* на Русо и *Минало и размисли* на Гьоте.¹²⁷

Все пак, изглежда в Македония съществува известна готовност да се сподели Пърличев с другите. Стоян Ристески твърди:

Григор Прличев е најплодниот, најсестраниот и најдобриот македонски писател од периодот на Преродбата, припаѓајќи им уште на две други литературни истории и на човештвото вообшто.¹²⁸

В един сборник статии, публикувани в Македония, гръкът Костас Кулуфакос посочва, че на Пърличев

му припаѓа како на Крајот и на народот што го родил и го воспитал, така и на народот чиј јазик го избрал за да се изрази и на Крајот што му оддада почит, доделувајќи му ја пред 125 години првата награда и лавровиот венец на поетскиот конкурс.¹²⁹

¹²³ Димитровски, Тодор. Прличев и неговото дело. – *Разгледи*, 5 (1963), 9, 774; Kilibarda, Novak. Hrišćanski aspekti prličevljeva Serdara. В: Сталев, Георги (ред.) *Животот и делото на Григор С. Прличев*. Скопје, 1986, 39; Спасов, Александар. Григор Прличев. В: *Истражувања и коментари*. Скопје, 212–22, цит. с. 212–3.

¹²⁴ Митрев, Димитар. Поетска судбина на Григор С. Прличев. *Минато и литература*. Скопје, 1970, 309. Все пак Прерадович и Прешерн пишат *основните* си творби на хрватски и словенски.

¹²⁵ Vishinski, Boris. „Preface.“ Grigor Prlichev. *The Sirdar*. Translated by Peggy and Graham Reid. Скопје, 1973, 9.

¹²⁶ Момировски, Томе. Регионалното и универзалното значење на Григор Прличев. *Беседа за Прличев*. Скопје, 1980, 43–50.

¹²⁷ Marković, Slobodan. Umetnička i književno-istorijska vrednost *Autobiografije* Grigora Prličeva. В: Сталев, Георги (ред.) *Животот и делото*, Скопје, 1986, 15.

¹²⁸ Ристески, Стојан. *Григор Прличев. Нови страници*. Охрид, 1989, 9.

¹²⁹ Kulufakos, Kostas. Прличев му припаѓа на човештвото. В: Сталев, *Животот и делото*, 9.

4. 2. Подчертаването на Пърличевото македонско национално самосъзнание

Въпреки че македонското национално самосъзнание на Пърличев се приема като аксиома, някои изследователи разглеждат неудобния факт, че повечето му творби са писани на чужди езици – двете поеми на гръцки, а *Автобиографията* на български¹³⁰ – което вероятно е резултат от последователното самоидентифициране на автора първо с гръцката, а след това с българската нация. Начинът, по който македонските учени се справят с този проблем, не се различава съществено от подхода на българските им колеги към елинизма на Пърличев. Твърди се, че той само временно е „заблуден“, но това отклонение всъщност не засяга неговото дълбоко – в този случай македонско – национално чувство. Все пак, македонските биографи са изправени пред двоен проблем. Пърличев се идентифицира не само с гръцката нация, но след това и с българската. Като цяло, изглежда тези две „отклонения“ не ги затрудняват. Поленаковиќ твърди, че по време на престоя в Атина Пърличев е „краен елинист“, а според Конески той е „један од оних представника македонске интелигенције који су се налазили под јаким грчким утицајем.“¹³¹ Конески разглежда елинизма и българизма на Пърличев като историческа необходимост и дори като предимство. Според него

грчкото влијание беше навистина силно во нашите градишта, особено во Охрид. И баш во личноста на Пърличев тоа најде свој највисок избраник, но истовремено свој најжесток негатор. Не несреќа, ами среќа за Пърличев беше што се приопшти кон грчката култура. Единствен излез да го разгрне својот талент, инаку можеби сосем глуво би минал.¹³²

Колкото до българщината:

Но би било сосем погрешно да ги осудуваме поради тоа што го донесе идноста – оние наши дејци од времето на црковната борба, меѓу нив и Пърличев, што се беа определиле за бугарщината. Тоа не им попречи, ами дури до извесна степен им спомогна, да одговорат, колку што можеа според силите, на непосредните задачи на своето време.¹³³

¹³⁰ На охридски диалект са написани само някои по-незначителни творби на Пърличев – речите му от времето на црковната борба и десетина стихотворения за деца.

¹³¹ Напр. Поленаковиќ, Григор С. Пърличев, 4; Конески, Блаже (ред.). *Македонска књижевност*. Београд, 1968, 108.

¹³² Конески, Блаже. Григор Пърличев. В: *За македонската литература*. Скопје, 1967, 65–6. Двете антируски стихотворения, писани в Атина през 1869 г., които обикновено са премълчавани в България, са сравнително често споменавани в Македония. Вж. Поленаковиќ, Харалампие. Еден инцидент во животот на Григор С. Пърличев, за којшто не се зборува во неговата Автобиографија. В: *Во емот не народното будење*. Скопје, 1973, 183–95. Вж. и Илић, Војислав. Григор Пърличев измеѓу два спева и два мемоара. *Токови македонске књижевности*. Приштина: 1976, 128: „Јелинист скоро и до антословенског, антируског става у првом периоду духовног развоја.“ Да бъдеш критичен към руснаците, естествено, е по лесно в Титова Югославия, отколкото в България.

¹³³ Конески, Григор Пърличев, 67.

Подобието между двете „отклонения“ е по-приемливо за македонските биографи, защото могат да се продължат аналогията и по отношение на скъсването с елинизма и българщината. По същия начин, по който гърците били обидили Пърличев и това му помогнало да се освободи от елинизма, критиката на Бончев пък му помогнала да открие македонското си самосъзнание. Македонските изследователи не смятат превода на *Илиада* за значително литературно постижение и охотно се съгласяват с тезата на Бончев, че Пърличев не владее добре български.¹³⁴ Поленаковиќ се съгласява с „еден бугарски книжевни историчар“, че основата на езика на превода е охридският диалект:

При тоа, во препенет има бројни архаизми и некои форми што го одалечуваат од живиот охридски говор. Една јазична анализа секако би покажала дека во овој препенет Прличев сепак најблизок му бил на народниот говор.¹³⁵

Конфликтот на Пърличев с Натанаил, првиот български епископ во Охрид, пратен од българската Екзархија, също често се използва како аргумент за македонското му самосъзнание, още повеќе, че преди тоа е имал аналогичен конфликт с грчкиот епископ Мелетиј.¹³⁶

Со тешка внатрешна раздвоеност во себе и Прличев се јавува носител на онаа очајничка психоза што настанува сред македонската интелигенција и сред македонското трговство и занаетчиство непосредно по победата на фанариотството и непосредно по утврдувањето на Егзархијата како институција на еден нов вид народносно потисништво. Токму таа психоза ќе произбори отворено през устата на самиот Прличев, за да стане и тој самиот жртва на провокации и напади од страна на бугарскиот владика во Охрид – Натанаил. Исто така како што беше жртва порано на провокациите и нападите од страна на грчкиот владика во Охрид – Мелетија.¹³⁷

Според македонските му биографи, след като Пърличев скъсва с гърците и българите, вроденото му и неизлично македонско национално самосъзнание, което било потиснато по време на двете „отклонения“ и „заблуди“, нај-накрая се пробужда.

¹³⁴ Напр. Иљоски, Васил. И ловоров и трнов венец. – *Современост* 10 (1960), 5, 435; Митрев, Поетска судбина, 301.

¹³⁵ Поленаковиќ, Григор С. Прличев, 27.

¹³⁶ Напр. Тодоровски, Гане. За конфликтот меѓу Прличев и охридскиот митрополит Натанаил. В: *Беседи за Прличев*. Скопје, 51–60.

¹³⁷ Митрев, Поетската судбина, 302.

4. 3. Подчертаване на македонският характер на Пърличевото творчество

За македонските литературни историци, въпреки че е писано на гръцки и български, Пърличевото творчество принадлежи на македонската литература до голяма степен по същия начин, по който, според българските им колеги, поемите принадлежат на българската литература. Васил Иљоски твърди, че, въпреки че *Арматолът* е написана на гръцки, духът на поемата, нейната тематика, подтикът за създаването и посланието ѝ я определят като македонска творба:

Јазичкиот критериум за одредување националната припадност на литературната творба е критериум кој има општо и неспорно важење. Но то не е апсолутен ни единствен. Важни се и други компоненти: духот на творбата, поконкретно, нејзината идеја, потоа нејзината тема, побудите за нејзиното создавање како и примерите, нејзината порака, или нејзината тенденција, ако оваа злоупотребава и озлогласена категорија се сфати во нејзината позитивна и функционална одреденост. Овие компоненти можат да бидат и претежни, а во специфични случаи, јазичката компонента дури сосема може да го загуби своето важење на битен и решавачки критериум.

Таков специфичен случај е поемата „Сердарот“.

Звучи парадоксално, но тоа е непобитна вистина дека таа поема е напишана на грчки јазик да би означила и осведочила со самата себе како творчески чин една афирмација и победа на една друга национална посебност и самобитност, словенска, објективно историски и од денешен аспект македонска, во однос на грчката, и особено во однос на големогрчката, агресивна, асимилаторска политика спрема словенскиот етнички елемент.¹³⁸

Същата теза изказва и Поленаковиќ:

Според јазикот на кој е напишан „Арматолос“, тоа е дело и припаѓа и на новата грчка книжевност; но предметот што се обработува во „Сердарот“, по родољубивите чувства на авторот спрема Реканите, после врз база на тоа што мислел и што работел поетот вообшто во својот живот и со „Сердарот“, кога го препевјувал на обшtosловенскиот јазик, „Арматолос“ е и дело на македонското книжевност.¹³⁹

Вишински също смята, че

той трябва да напише на гръцки двете си най-големи поетически постижения, но те, по своята същност, тематика и интензивност на чувствата, са дълбоко свързани с негови народ, със страданията и копнежа му за достоен живот.¹⁴⁰

¹³⁸ Иљоски, И лоровов и трнов венец, 423–4. Срв. с цитираните по-горе подобни аргументи на Кодов от предговора към превода му на *Скендербей*.

¹³⁹ Поленаковиќ, Григор С. Прличев, 20. Също в Конески, Григор Прличев, 72.

¹⁴⁰ Vishinski. Preface, 9.

Както българските си колеги, и македонските литературни историци изтъкват не само „духа“ на *Арматолът*, като белег за принадлежността на поемата към македонската литература, но също и факта, че главният герой Кузман е славянин, че Пърличев вероятно е вдъхновен от южнославянската народна песен и че творбата започва с така наречената славянска антитеза.¹⁴¹

Не само гръцките поеми, но и *Автобиографията* е разглеждана като македонска литературна творба, дори като една от най-ценните. Поленаковиќ твърди:

Автобиографијата на Прличев е дело што, поради своите книжевни квалитети, заслужува да е, би рекол, нешто како прирачна книга за секој културен Македонец, на секој човек што сака да се запознае поотблиску со интимната страна од животот на една навистина голема личност от нашето минато, со човек што – поради објективни причини – плаќал данок на разни заблуди по однос на националното сваќање, но сепак останувал и голем поет и добар родољуб.¹⁴²

Гане Тодоровски определя Пърличев като „школски автор“ – определение, което ясно показва задължителната намеса на държавата в налагането на каноничните автори в училищните програми. В същото време Тодоровски нарича *Автобиографията* „македонски бестселер“, внушавайки че македонската публика проявява спонтанен интерес и любов към Пърличев.¹⁴³

4. 4. Подчертаване на извънлитературните условия

Както в България, така и в Република Македония се правят опити да се придаде по-голямо значение на Пърличев като писател, като се подчертава неговата роля на възрожденец. Но вероятно, защото самият Пърличев и повечето извори от епохата представят църковната борба в Охрид като част от българското национално движение, македонските литературни историци ѝ обръщат сравнително малко внимание. Затова пък още по-упорито се стремят да представят Пърличев като мъченик и герой. Поленаковиќ, който разглежда лаконично политическата дейност на Пърличев в Охрид, отбелязва, че „набргу пристигаат и мачнотии во животот, апсења, прогони, малтретирања.“¹⁴⁴ Иљоски също използва многествено число, за да подчертае тезата си: „И навистина неизкажни,

¹⁴¹ Вж. напр. Сталев, Георги. Прличев во своето време и надвор от него. В: *Македонската книжевност в книжевната критика*, 2. Скопје, 1973, 189–90, да спомена само този подобър стилов анализ на *Сердарят*.

¹⁴² Поленаковиќ, Григор С. Прличев, 32.

¹⁴³ Тодоровски, За потребата, 21.

¹⁴⁴ Поленаковиќ, Григор С. Прличев, 10.

ужасни, натчовечки маки претрпе Прличев потоа во дебарските зандани.¹⁴⁵ Сталев смята, че той оцелява в затвора с „натчовечки напори“.¹⁴⁶

Конески пък обявява завръщането от Атина в Охрид през 1862 г. за героично дело.

Идејќи му наспомош на својот народ, тој го пренебрегва успехот во туѓа земја, тој се пожртвува и како поет, посветувајќи се на секидневна практична дејност за будење и освестување на народот, као борец и народен учител во вистинска и највисока смисла.¹⁴⁷

Иљоски, Старделов и други споделят гледната точка на Конески.¹⁴⁸

4.5. Македонизиране на Пърличевото творчество чрез преводи

В Македонија Пърличевото творчество също е превеждано многократно.¹⁴⁹ През октомври 1944 г. Георги Киселинов публикува свой прозаичен превод на *Арматолът* в списание *Македонија*, през 1946 г. неговиот превод излиза като самостоятелно издание. През 1952 авторскиот превод на „общославянски“ е публикуван в Скопие от Кирил Камилев.¹⁵⁰ Преводът на Георги Сталев на македонски в стихове излиза за първи път през 1953 г. и е преиздаван многократно.¹⁵¹ През същата година излиза и преводът на *Автобиографията*, осъществен от Тодор Димитровски, който също е преиздаван многократно.¹⁵² През 1974 в Скопие излиза гръцкият оригинал на *Скендербей*, придружен от стихотворния превод на Петрушевски.¹⁵³ В рецензия за тези преводи Благоя Корубин лансира тезата, че една творба, писана от македонски автор на чужд език, става част от македонската литература, когато бъде преведена.

¹⁴⁵ Иљоски, И ловоров и трнов венец, 432.

¹⁴⁶ Сталев, Прличев во своето време, 175.

¹⁴⁷ Конески, Григор Прличев, 67.

¹⁴⁸ Иљоски, И ловоров и трнов венец, 432; Старделов, Георги. Григор Прличев – или гордоста на поетот. В: *Беседи за Прличев*. Скопје, 1980, 93–104, цит. с. 97.

¹⁴⁹ (Непълен) преглед вж. в Тодоровска, Загорка. 'Сердарот' и неговите преводи на други јазици. В: *Беседи за Прличев*. Скопје, 1980, 105–9. Следвоенните български преводи не са посочени.

¹⁵⁰ Камилев, Кирил. Григор Прличев – Сердарот. *Материали на Филозофскиот факултет. Историко-филолошки оддел*, бр. 1. Скопје, 1952.

¹⁵¹ Прличев, Григор. *Прличев 1893–1953*. Скопје, 1953.

¹⁵² Прличев, Григор. *Автобиографија*. Скопје, 1953.

¹⁵³ Петрушевски, *Скендербей*. Преди това този превод е публикуван в *Разгледи*, 12 (1970), 8, 9, и 13 (1971), 1, 2.

Со појавата на ова издание, навистина, како да се обогати нашата литература уште со две нови дела – една автобиографија и една поема – и тоа дела со такви уметнички квалитети, што ги прават едни од најдобрите во својот род (едното во прозата, другото во поезијата), што се создадени во македонската литература досега.¹⁵⁴

Не е изненадващо, че Пърличевото творчество е преведено и на сръбохърватски.¹⁵⁵ Откъси от *Скендербей* в превод на албански през 1956 г. излизат в косовското списание *Jeta e re* („Нов живот“) и като отделна книга в Скопие през 1968.¹⁵⁶

За да представи Пърличев като македонски писател и извън Югославия, македонското правителство щедро подкрепя издаването на Пърличевото творчество на други езици. То е включено в антологията на македонската поезия, публикувана в Париж през 1972 г.¹⁵⁷ Английски превод на *Арматолът* излиза в Скопие през 1873.¹⁵⁸ В предговора към гръцкия превод на *Автобиографията*, публикуван в Атина през 2000 г., Сулиотис открито свързва Пърличев с Република Македония.¹⁵⁹ Всички тези издания открито огласяват македонските тези в чужбина. Същото се отнася и до фототипното издание на *Арматолът*, появило се в Атина през 1985 с предговор от Борис Вишински, председател на македонския писателски съюз. Доколкото ми е известно, Пърличев не е включван в антологиите на българската поезия на чужди езици. Докато за българските историци и литератори въпросът за националната принадлежност на Пърличев е по същество български или българо-югославски (след това българо-македонски) проблем, техните македонски колеги го експортират, представяйки Пърличев като македонски автор в редица публикации в чужбина.

5. Изводи

В началото на това изследване бяха посочени обичайните критерии за включване на един автор в националния литературен канон. Канонизацията на Пърличев се оказва проблематична по всеки от тези критерии.

Към коя нация всъщност принадлежи той? Като млад неговата национално чувство не е избистрено и той вероятно се смята за „грък“, в смисъл на православен християнин. Като зрял човек той открито се идентифицира първо с гръцката, а след това с българската нация. В последните десетилетия на своя живот той изглежда е склонен да

¹⁵⁴ Корубин, Благоја. Две 'нови' дела во нашата литература. *Македонски јазик* 4 (1953), 2, 26.

¹⁵⁵ Burina, Safet. *Antologija makedonske poezije*. Sarajevo: Svjetlost, 1954, 13 ff.

¹⁵⁶ Përliçev, Grigor. *Skënderbeu*. Translated by S. Çomora; preface by P. Petraq and S. Spase. Shkup, 1968.

¹⁵⁷ Djurcinov, Milan. *La poésie macédonienne. Anthologie des origines à nos jours*. Paris, 1972, 70 ff.

¹⁵⁸ Përliçev, *The Serdar*.

¹⁵⁹ Σταυρίδης, *Автобиография*.

проявява някакъв неясен охридски или македонски партикуларизъм, като същевременно очевидно продължава да се възприема като българин. При подобна еволюция е обяснимо защо около въпроса за националната идентичност на Пърличев се разгарят споровете между българските и македонските (литературни) историци, които отпращат и към дебата за съществуването на македонска нация. Съвременниците и дори повечето от биографите му от периода между двете световни войни признават, че известно време Пърличев е бил елинизиран. Според българските изследователи от епохата след края на Втората световна война Пърличев е българин от люлката до гроба. Въпреки че Пърличев живее във време, когато националното самосъзнание още се оформя и е аморфно и нестабилно, а хората се идентифицират с религиозни, социални и дори професионални общности, които се припокриват частично и трудно се разграничават, когато различни националистически идеологии, които се конкурират в едно общество, което бързо се променя от реформи и превратности, възможността той да променя усещането си за национална принадлежност с времето категорично се отхвърля. Тази опростителска гледна точка се основава на традиционното изконническо разбиране за нация. Възможно е да се дължи и на предпазливост. Да се допусне, че Пърличев е имал гръцко самосъзнание преди да придобие българско съзнание, означава да се отвори вратата пред допускането, че един българин при определени исторически обстоятелства може да придобие македонско съзнание. Македонските историци и литератори също се придържат здраво към подобно изконническо разбиране. Те също разглеждат Пърличевото идентифициране първо с гърците, а след това с българите като временно отклонение, което не засяга неговата македонска същност.

На какъв език пише Пърличев? Най-важните му творби, поемите *Арматолът* и *Скендербей* са създадени на архаичен гръцки, на който малцина гърци могат да пишат. Речите, произнасяни в Охрид по време на църковната борба, са на охридски диалект (често записван с гръцки букви). Преводът на *Илиада* е на създаден от самия Пърличев „общославянски“ – мъртвороден език, съчетаващ особености от български език, църковнославянски и охридски диалект. И накрая, *Автобиографията* е написана на приемлив стандартен български, който все пак носи в себе си известно влияние от родния охридски диалект (не само в диалозите). Според български и македонски изследователи (напр. Кодов и Иљоски) езикът, на който е написана една творба, не би трябвало да се приема като основен критерий за принадлежността ѝ към дадена национална литература. По-важен бил „националният дух“. Но „националният дух“ не само е едновременно доста неясен за дефиниране и твърде лесен за нагаждане към всички възможни политически нужди, прибягването до него има и някои доста неприятни последици. Готови ли са литературните историци, които твърдят, че една поема, написана на гръцки, може да има български „национален дух“, да допуснат, че една автобиография, писана на български, може да има македонски „национален дух“?

Достатъчно обемно ли е Пърличевото творчество? Вероятно обемът е най-малко значимият критерий. Събраните съчинения на Ботев имат сравнително малък обем, но никой не поставя под съмнение мястото му в българския канон по тази причина. Според езика, на който е създадено, може да се приеме, че гръцкото творчество на Пърличев се свежда до една тънка книга – *Арматолът*. (*Скендербей* е публикувана за първи път едва през 60-те години на XX в. в България, след като авторът е влязъл вече в българския и македонския канон.) Македонското му творчество се свежда до двадесетина речи и детски стихотворения на охридски диалект. *Автобиографията* и някои други кратки текстове (например *Мечта на един старец*) се оказват единствените произведения, написани на донякъде стандартен български. Собственият превод на *Арматолът*, както и превода от *Илиада*, са на „общославянски“. Гръцките изследователи не са склонни да обявяват негръцкото творчество на Пърличев за гръцко, но българските и македонските им колеги правят значителни усилия да разширят обхвата на творчеството му, като включват в тях поемите и ги обявяват за български или македонски, заради „националния им дух“. Освен това българските литературни историци привличат речите, писани на охридски диалект, а македонските – *Автобиографията*. Причините за това може би са свързани по-скоро с българизирането или македонизирането (в смисъл на присвояване) на цялото Пърличево творчество, отколкото с разширяването на неговия обем. Все пак, струва си да се припомни, че събраните съчинения на П. Р. Славейков, З. Стоянов, Ив. Вазов, с които Пърличев често е сравняван, са несравнимо по-обширни.

Отговаря ли Пърличевото творчество на общоприети и трайни естетически стандарти? *Арматолът* несъмнено отговаря на най-високите критерии на гръцкия романтизъм от времето, когато поемата е отличена на конкурса. Но потъва в небитието, заедно с гръцкия романтизъм. Творбата все още е помнена и обсъждана извън гръцки контекст преди всичко защото авторът посмъртно е въввлечен в „македонския въпрос“. Преводът на *Илиада* несъмнено се разминава с изискванията на съвременните му критици като Бончев, Каравелов и Ботев. В началото *Автобиографията* е разглеждана не като литературен шедевър, а като полезна за младежта документалистика. А и жанрът не стои особено високо в литературната йерархия. Едва в края на 20-те години на XX в. за Пърличев се заговаря като за „голям писател“. През 1927 г. Арнаудов смело сравнява *Автобиографията* с Флобер, а през 1986 г. Маркович го поставя редом с Данте, Гьоте и Русо, поне според тези двама критици Пърличев явно принадлежи към „безсмъртните“.

Свързано ли е Пърличевото творчество с национални теми? *Автобиографията* и собственият му превод на *Арматолът* – несъмнено. Но при поемата се налага значителна интерпретаторска намеса. Въпреки че поетът открито определя персонажите като албанци, което ще рече „нищо друго, освен елини“, всички български и македонски литературни историци твърдят, че главните герои са славяни (българи или македонци), а

поемата изразява българския или македонския „национален дух“ – каквото и да означава това и както и да се различава той от гръцкия „национален дух“. Фактът, че скоро след *Арматолът* Пърличев създава друга епическа поема, *Скендербей*, която определено няма нищо общо с българите или македонците – освен предполагаемия свободолюбив дух – никога не се възприема като индикатор, че Пърличев замисля своите поеми като гръцки творби.

След края на Втората световна война българските и македонските изследователи полагат големи усилия да представят Пърличев като централна фигура в съответните им истории на XIX в. Разбира се, Пърличев е в много по-важен за македонската, отколкото за българската история, която разполага с предостатъчно възрожденци, за разлика от македонската. И българските, и македонските биографи се опитват да засилят значението на Пърличев като политически деец, като надценяват неговия „героизъм“ и „мъченичество“. Но тъй като все пак съхранява живота си, Пърличев е лишен от „истинско трагическо величие“ (Арнаутов), което би придало допълнителен блясък на неговото дело.

Мотивите за канонизирането на Пърличев винаги са били политически. Той обслужва гръцки национални амбиции, когато е увенчан на Атинския конкурс от 1860 г.; обслужва български национални амбиции, особено след края на Втората световна война, когато българските изследователи го представят като първостепенен български автор от Охрид; в Югославия след Втората световна война той неочаквано и безусловно бива обявен за най-важния македонски писател от XIX в., сякаш неговата македонска национална идентичност е безспорна. Едва ли някой проявява неподправен изследователски интерес към честния и чувствителен поет-романтик, който представя света около себе си без „племенни и расови предразсъдъци“, воден от „състрадание към най-онеправданото население“ (Скопаков) и който пръв в България и Македония пише „поезия заради самата нея“ (Пундев). Проблемът, който привлича най-голямо внимание или поне имплицитно присъства дори в литературоведски и езиковедски изследвания, е всъщност най-баналният: към коя литература и, следователно, към коя нация всъщност принадлежи Пърличев. От всички несправедливости, които се предполага, че е изтърпял, това посмъртно пренебрежение към чувствителния и състрадателен човек, и истински поет, вероятно е най-реалното и най-тежкото.

Превод Николай Аретов